

Umjet-
niciza

kvart

16.—18.

Umjetnost

istambeno
pitanje

Impresum	2
Kazalo	2
Uvodnik	3
1) Čitanka o stanovanju	5
Protiv komodifikacije stanovanja, David Madden i Peter Marcuse	6
Hrvatska stambena tranzicija, Igor Lasić	11
Socijalna umjetnost u antisocijalističkoj stambenoj tranziciji, Ana Vilenica	14
2) Crvena Trešnjevka nekad i sad	21
Glas Trešnjevke, izbor priloga	22
Tvornica gradi grad, intervju s Melitom Čavlović	30
Trešnjevački motivi, Rena Rädle i Vladan Jeremić	36
3) Umjetnici za kvart 16.-18.: Katalog programa	45
Umjetnici za kvart 2016.	46
Umjetnici za kvart 2017.	47
Umjetnici za kvart 2018.	49

Impresum

IZDAVAČ — [BLOK] — Lokalna baza za osvježavanje kulture

UREDnice — Ana Kutleša, Ivana Hanaček, Vesna Vuković

IZVRŠNE UREDNICE — Barbara Gregov, Dunja Kučinac

KUSTOSICE PROGRAMA 'UMJETNICI ZA KVART' — Ana Kutleša, Ivana Hanaček, Vesna Vuković

DIZAJN KATALOGA — Dario Dević

DIZAJN VIZUALNOG IDENTITETA

PROGRAMA 'UMJETNICI ZA KVART' — Hrvoje Živčić i Dario Dević

LEKTURA — Jana Pamuković

NAKLADA — 200

TISAK — Sveučilišna tiskara Zagreb

Zagreb, 2019.

Publikaciju i program 'Umjetnici za kvart 2016.-2018.: Umjetnost i stambeno pitanje' podržali su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Gradska ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba. Filmski program 2017. podržao je Hrvatski audiovizualni centar. Izložbu Ine Wudtke poduzeo je Goethe Institut Kroatien, a sponsorizirao hotel Laguna. Godišnji program BAZE podržava Zaklada 'Kultura nova'. Miljenja izražena u ovoj publikaciji odražavaju isključivo mišljenja autora i ne izražavaju nužno stajalište Zaklade 'Kultura nova'.

Uvodnik

Od Ježurke Ježića preko minhenskih poduzetnika do losandeleske sirotinje¹, u šumskoj nastambi, trosobnom stanu ili improviziranom šatoru pored auto-puta – svatko treba negdje stanovati. Pa ipak, iako se radi o primarnoj potrebi za zaklonom, 'danas je teško zamisliti sistem stanovanja kojim ne vlada robni oblik'.² Drugim riječima, stan je roba na tržištu, a tržište diktira uvjete svima koji u njemu sudjeluju – od onih koji višak svog stambenog prostora iznajmili ili prodaju do onih koji ne posjeduju niti jedan prostorni metar. Alternative, možda teško zamislive, ipak postoje: u drugačijim društvenim uređenjima (prije svega onima koja počivaju na idejama socijalizma) ili u samoorganizaciji različitih zajednica koje stvaraju privremene otoke solidarnosti u postojićem sistemu. U našem kontekstu, još se sjećamo 'prava na stan' koje su baštinile naše bake i djedovi, majke i očevi, a zahvaljujući kojemu i dio nas ima riješeno stambeno pitanje. No gotovo 30 godina nakon sloma socijalizma fond povoljno otkupljenih društvenih stanova³ već se osjetno istopio – naša su stvarnost stambeni krediti čije uvjete diktira bankarski sektor te rastuće stanarine na tržištu, za čiju regulaciju država ne pokazuje baš nikakav interes.

Ova je publikacija prožeta raznolikim prikazima procesa i pozicija na tržištu stambenog prostora, ali i alternativama koje se javljaju u različitim kontekstima. Budući da okuplja doprinose umjetnica, kustosa, novinarki, teoretičara, arhitektica, dizajnera i mnogih drugih, u njoj se miješaju prošlost i sadašnjost, ali i fikcija, u želji da se s jedne strane prikaže aktualni sistem sa svim njegovim razornim posljedicama, a s druge da se alternativa učini barem malo manje teško zamislivom. Prvi dio donosi tri opsežnija tekstualna pregleda u kojima se osvrćemo na to kako je uopće došlo do 'sistema stanovanja kojim vlada robni oblik' u širem društvenom kontekstu (prijevod teksta urbanista i sociologa P. Marcusea i D. Maddena), zatim

—[BLOK]

4 → Vidi filmski program na str. 46, 47 i 49 i intervenciju Trešnjevački motivi na str. 36.

5 → Vidi intervenciju Promjena s klupe na str. 30.

6 → Vidi rad Adžijina 11: način upotrebe na str. 46.

7 → Vidi izložbeni program na str. 47 i 48.

10)

Čitanka o stano- vanju

David Madden i Peter Marcuse

Protiv komodifikacije stanovanja

Stvaranje robe

U današnje je vrijeme možda teško zamisliti sistem stanovanja kojim ne vlada robni oblik. Pa ipak, u povijesti ljudskih naselja robni je tretman prostora stanovanja relativno nov.¹

Povjesno, stanovanje nije bilo nezavisni sektor ekonomije, već prije nus-prodikt širih društvenih i ekonomskih odnosa. Kad su seljaci bili vezani za zemlju, stanovanje i rad zajedno su činili okrutni feudalni sistem kojem su bili podjarmeni. Stambeni prostor oblikovao se onim što Lewis Mumford opisuje kao 'intimno jedinstvo kućanskog života i rada' (Mumford 1989: 28). Taj se spoj rastakao stoljećima.

Historijski preduvjet za komodifikaciju zemlje i stanovanja bila je privatizacija zajedničkih dobara. Kako bi zemlja i stanovanje postali razmjenjivi izvori privatno prisvojenog profita, trebalo je zatrti stare sustave komunalne regulacije i uništiti tradicionalne zemljische zakupe. Marx to naziva prvobitnom ili 'primitivnom akumulacijom', procesom u kojem su seljaci 'iznenada i nasilno razdvajeni od sredstava preživljavanja i baćenja na tržište rada kao slobodni, nezaštićeni i obespravljeni proletari'. Čitav je taj historijski proces, piše Marx, 'upisan u anale čovječanstva slovima od krvi i vatre' (Marx 1976: 88).

Pokret ogradivanja u Engleskoj u periodu ranog modernog doba bio je klasični primjer prvobitne akumulacije i ključna epizoda u ranom razvoju kapitalizma.² U onome što je uslijedilo i trajalo stoljećima, zajedničku su zemlju ogradili i na nju položili pravo individualni zemljoposjednici. Mase izvlaštenih ljudi migrirale su u gradove, gdje su postali radnici. Prema Karlu Polanyiju, taj proces predstavlja 'revoluciju bogatih protiv siromašnih', u kojoj su 'gospodari i plemstvo... sirotinji doslovno oteli njezin udio u zajedničkom, ruševi kuće koje je ona,

¹ — Ovo je očigledno skica dugog i izuzetno složenog historijskog procesa. Za podrobniju sliku vidi: Linklater, Arno. 2014. *Owning the Earth: The Transforming History of Landownership*. London: Bloomsbury Press.; Mumford, Lewis. 1989. *The City in History*. New York: Harcourt. (op. a.)

² — Više o pokretu ogradivanja vidi u: Neeson, J.M. 1993. *Commoners: Common Rights, Enclosure and Social Change in England, 1700–1820*. Cambridge: Cambridge University Press.; Moore, Barrington. 1966. *The Social Origins of Democracy and Dictatorship: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.; Slater, Gilbert. 1968. *The English Peasantry and the Enclosure of Common Fields*. New York: A. M. Kelley. (op. a.)

dodata nesalomljivom snagom običaja, dugo smatra svojima i svojih nasljednika' (Polanyi 2001: 37).

Ogradivanje je bilo nasilan i komplikiran proces koji je položio temelje kasnijoj komodifikaciji zemlje na planetarnoj razini. Ono što je u Europi ranog modernog doba napravio savez veleposjedničke aristokracije, velikih proizvođača i 'nove bankokratije' (Marx 1976: 88) preneseno je na svijet kroz kolonializam. U procesu uništenja u nebrojeni predkolonijalni sistemi zemljisnog zakupa.³

I u ranom trgovacko-kapitalističkom društvu stanovanje se još uvijek pretežno oblikovalo organizacijom rada, više nego što se proizvodilo kao samostalna roba (usp. Marcuse 1989). U američkim kolonijalnim gradovima kućanstva su djelovali kao integrirane ekonomske jedinice osiguravajući istodobno stambeni i radni prostor za obrtnike, sluge pod ugovorom, robeve i druge radnike, uključene, voljno ili ne, u proces proizvodnje vrijednosti. 'Za obrtnike i trgovce u kolonijalnom gradu interna integracija kuće i trgovine, življenog i radnog prostora, bila je jednako društvena kao i prostorna' (Blackmar 1979: 133). U zamjenu za rad, vlasnici nekretnina nudili su svojim radnicima stanovanje pod uvjetima koji su varirali od žestoko eksploatatorskih do ljubazno prijateljskih.

I drugdje je stanovanje ostalo zaglavljeno u tradicionalnim strukturama zemljoposjedništva. U Engleskoj sedamnaestoga stoljeća, na primjer, nepreglednim posjedima koje su kontrolirale aristokratske obitelji obično se upravljalo u *trust*, i nije ih se smjelo prodavati. Kompleksan, spekulativni sustav zakupa zgrada razvio se u gradovima poput Londona. Posjednici su zadržali vlasništvo nad zemljom koju su dali u desetljetni zakup graditeljima, koji su na toj zemlji mogli graditi stambene zgrade ili su parcele mogli dati u podzakup drugim graditeljima. Podizanje rente, istiskivanje i druga obilježja modernog stambenog tržišta pojavila su se u onome što je još uvijek umnogome bio feudalni sistem (usp. Baer 2007: 302; Porter 1994: 103).

I onda kad su industrijalizacija i komercijalizacija nastavile transformaciju urbanog prostora u zapadnjackim društvima, dom i posao ostali su povezani, što vrijedi posebno za radnike. U metropoli devetnaestog stoljeća oštra podjela između posla i kuće bila je znakom klasne privilegije. Uspješni trgovci i drugi imućni stanovnici gradova stvorili su svijet kućnoga života koji su, arhitektonski i kulturno, pokušali odijeliti od divljeg svijeta tržišta. U međuvremenu, radnička kućanstva bila su prisiljena davati utočište kućnom i dječjem radu te primati podstanare (usp. Katzenelson 1981: 38).

Polako i postepeno, stanovanje je odstranjeno iz krugova rada i proizvodnje, kako bi postalo direktni nositelj ekonomske vrijednosti po sebi.⁴ U 19. stoljeću zapadni su gradovi obilježeni industrijskim proletarijatom koji više nije stanovao na radnom mjestu, niti bio vezan za nj. Sada, po prvi put, većina se ljudi okreće otvorenom tržištu kako bi osigurala mjesto boravka. Gotovinsko plaćanje postalo je glavna spona između kuće i kućevlansnika (usp. Marx i Engels 2002: 220; Williams 1073). Na površinu izbijaju uvjeti koji će omogućiti komodifikaciju stanovanja.

1840. godine, kad je Engels proučavao stambene prilike u velikim gradovima industrijske Britanije, on je dijelom opisivao učinak komodifikacije stanovanja u nastajanju (usp. Engels 1892). Rezidencijalni krajolici industrijskog kapitalizma stvorili su izdržljive urbane obrasce. Industrijalizacija je svjedočila porastu novih oblika segregacije u metropolitanskom prostoru i besprimerno bijedi 'problema slumova' koji su, u zapadnim gradovima, dosegli vrhunac u kasnom devetnaestom i ranom dvadesetom stoljeću (usp. Hall 2002: 13). Pa i u tom kontekstu tržišne sile nisu operirale samostalno. U slučajevima kad komodificirano stanovanje nije omogućavalo adekvatno sklonište koje bi osiguralo reprodukciju industrijske radne snage, pojedine su općine i dobrovorne organizacije izgradile neke od najranijih primjera socijalnog stanovanja.

⁴ — To ne znači da je privatizacija na planetarnoj razini uspjela, već da se to nastojalo postići različitim kolonijalnim projektima. Čak se i danas borbe oko ogradivanja vode gdje god postoji zajedničko vlasništvo. Vidi: Hodkinson, Stuart. 2012. 'The New Urban Enclosures.' U: *CITY: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*. 16:5: 500–518.; Vasudevan, Alex, Colin McFarlane i Alex Jeffrey. 2008. 'Spaces of Enclosure.' U: *Geoforum* 39: 1641–1646.; Blomley, Nicholas. 2008. 'Enclosure, Common Right and the Property of the Poor.' U: *Social and Legal Studies*. 17:3: 311–331. (op. a.)

U prvim desetljećima dvadesetog stoljeća postalo je jasno da se komodifikacija stambenog prostora pokazala kao socijalna katastrofa. Mnoge su se vlade pokrenule kako bi zadržale ili neutralizirale nastale nemire. Reformatori su izradili nove regulacije najamnina i standardne građenja, a socijalno stanovanje razvijalo se na široj skali. U isto je vrijeme vrijednost stanovanja u okviru ukupne političke ekonomije postala jasnija. Rezidencijalna i urbana okruženja postaju ključni krugovi ulaganja koji su mogli biti ventili za bijeg kroz koji je kapital pokušavao rješiti problem prekomjerne akumulacije (usp. Harvey 1982).

U Sjedinjenim američkim državama nakon Prvog svjetskog rata je Herbert Hoover, kao ministar trgovine i kasnije kao predsjednik, promovirao stanovanje kao ključ za rast potrošačkog sektora. Poticajući potražnju za hladnjacima, usisavačima, perilicama i drugim kućanskim aparatima, privatni je dom postao samo središte svijeta robe, i ekonomski i ideološko (usp. Linklater 2014: 349; Vale 2007: 21).

Kad je tijekom Velike depresije kolabirala kuvanova moć potrošača, vlade su se pokrenule kako bi pojačale efektivnu potražnju za stanovanjem. Kao odgovor na kruz u izazvanu Depresijom, federalna je vlada izradila regulatornu strukturu koja je omogućila moderni stambeni sistem. Kroz niz mjeru kao što je *Federal Housing Administration, Glass-Steagall Act* i druge inicijative programa *New Deal*, stasala je standardizirana hipoteka. Bez te stabilizirajuće federalne prisutnosti, rasprostranjeno kućevlansništvo ne bi bilo moguće. Ali u samom su procesu vlada i nekretninsko poslovanje zajedno koristili diskriminaciju i restriktivne sporazume kako bi učvrstile rasističke obrasce upotrebe zemljišta te isključile Afroamerikanke iz programa financiranja stanovanja, stvarajući tako nepravedne stambene obrasce koji su i dalje, daleko u budućnosti, imali razorne posljedice (usp. Hernandez 2012: 187; Katzenelson 2006; Fox Gotham 2000; Jackson 1985). Opresivni potencijal stambenog sistema, čiji je korijen u njegovoj funkciji kao mesta nabave i eksploracije radne snage, bio je bjeladan.

Tek će u drugoj polovici dvadesetog stoljeća stanovanje postati likvidno sredstvo, a nekretnine globalni, korporativni monistrum. Robni karakter stanovanja je opađao i novo izvirao. Njegov je rast bio nejednak i, kako borbe širom svijeta pokazuju, i danas je takav. Ali uživajek je ovisio o djelovanju države koja ga je omogućivala. I nikad nije bio čisto ekonomski proces — uživajek je imao društvene i političke dimenzije.

Doba hiper-komodifikacije

Ako se opseg komodifikacije širi i kontrahira historijski, trenutno prolazimo kroz period dosad nevidene ekspanzije. Na današnjem transnacionalnom, digitalno povećanom tržištu stanovanje postaje sve manje infrastrukturna za život, a sve više instrument za finansijsku akumulaciju. Ekstremne načine, kojima stanovanjem danas dominiraju nekretnine, mogli bismo nazvati hiper-komodifikacijom.

Uslijed hiper-komodifikacije sve materijalne i zakonske strukture stanovanja — zgrade, zemlja, rad, imovinska prava — pretvorene su u robu. U tom procesu svojstvo građevine da funkcionira kao dom postaje sekundarno. Ono što postaje važno jest to kako građevina funkcioniра u cirkulaciji ekonomske akumulacije.

Hiper-komodifikacija stanovanja pojavljuje se u kontekstu širih političko-ekonomske razvoja koji pojačavaju njezin učinak. Najznačajnija od njih je današnja rastuća nejednakost, koja doseže dosad nevidene razine. Nejednakost umnožava moć ekonomske elite, koje profitiraju od komodifikacije stanovanja pa stoga i promoviraju njezin daljnji rast. Nejednakost nadalje znači da je kapital u ofenzivi, dočim je moć organizirane radne snage posjećena. Radničkoj klasi i siromašnim ljudima nadnlice opadaju već desetljećima, a mnogi potrošnici održavaju zaduživanjem (usp. Wiseman 2013, Tabb 2007). Niže nadnice za radnike, u paru s ogromnim dobitcima globalne elite, znače da je u mnogim zemljama danas nejednakost veća nego što je bila prije više od stoljeća, ili ikad dosad (usp. Wiseman 2013, Tabb 2007).

Ovo je istodobno i vrijeme kad stanovanje i urbanizacija postaju sve centralniji za globalnu ekonomiju. U mnogim su krajevima nekretnine postale profitabilnije i važnije od industrije. Henri Lefebvre je taj obrat opisao u 1970-ima, u knjizi *Urban revolution*:

David Kerr: Štrajk podstanara (Rent Strike), 2015., više na stranici 48

'Nekretninska spekulacija postaje glavni izvor formacijske kapitala, to jest, realizacije viška vrijednosti. Kako postotak ukupnog viška vrijednosti stvorenog i ostvarenog industrijom počinje opadati, postotak stvoren i ostvaren nekretninskom spekulacijom i izgradnjom se povećava ... kao što ekonomisti obično kažu, to je nezdrava situacija.' (Lefebvre 2003: 160)

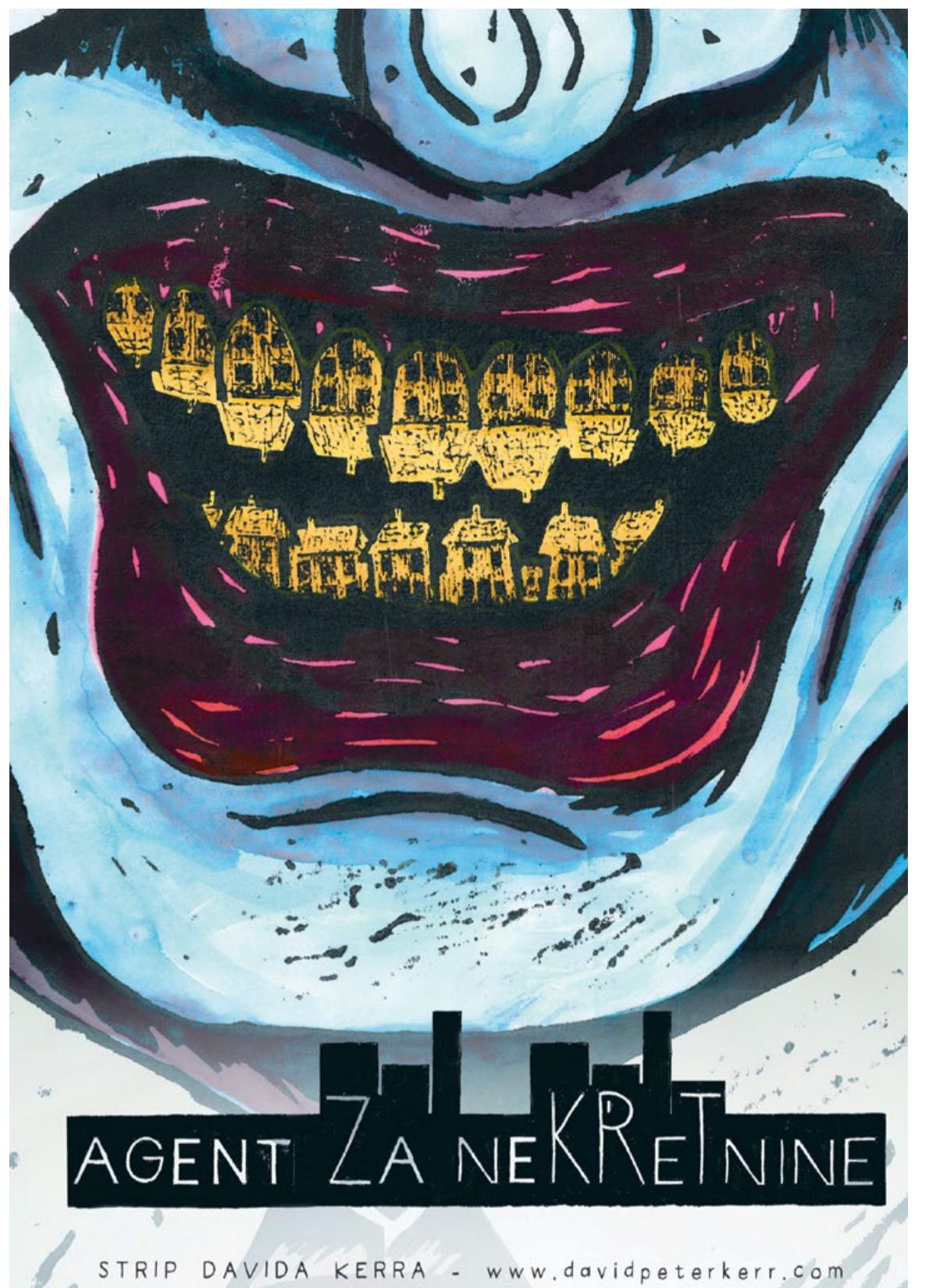
Nekretninsko poslovanje i njegovi saveznici u finansijskom i osiguravačem sektoru ne apsorbiraju više samo škoke šire ekonomije. Oni sve više određuju smjer.

Pored ovih širokih trendova, možemo ocrtatiti tri specifična, međusobno povezana i uzajamno potičuća faktora koji čine hiper-komodifikaciju stanovanja danas. Nalazimo ih u različitim varijantama; neke su se zemlje i gradovi oduprili jednom ili drugom faktoru. Ali u jednom ili drugom obliku, oni preoblikuju sisteme stanovanja većine zemalja i gradova koji danas participiraju u globalnom neoliberalnom kapitalizmu.

Prvi je faktor suvremeni parnjak ogradijanju: deregulacija, ukidanje restrikcija na metnutih nekretnina kao robi. Širom Sjedinjenih američkih država i mnogih drugih zemalja svjedočili smo ustrajnom trendu slabljenja ili ukidanja regulacija, običaja i pravila koji uređuju rezidencijalnu imovinu.

Najčešći je primjer financiranje domova. Tijekom nekoliko prošlih desetljeća regulacije koje su se odnosile na poslovanje hipotekarnim kreditima fatalno su oslabile u Sjedinjenim američkim državama, Britaniji i mnogim drugim zemljama. Stubovi finansijske regulacije koji su zaustavili hipotekarno tržište, poput *Glass-Steagall Act* [Glass-Steagallovog zakona], isključeni su. Kamatarske kontrole su eliminirane. Na hipotekarnu tržišta koja su dotad bila strogo kontrolirana, uvedeno je natjecanje. Uvedene su varijabilne kamatne stope, balonska plaćanja, krediti kod kojih se plaćaju samo kamate, samocertificiranje, program NINA ('no income, no assets') – kreditiranja za one bez primanja i bez imovine, pa napisljetu i program NINJA ('no income, no job, no assets') – kreditiranja za one bez primanja, bez zaposlenja i bez imovine, a onda i drugi egzotični mehanizmi, te su često prodavani onim ljudima koji bi se ograničili na manje skupe i manje rizične tradicionalne hipoteke. Predatorsko davanje zajmova na različite je zajednice različito i utjecalo, a disproportionalno je uništilo bogatstvo crnačkih i latino domaćinstava.⁵ Uklonjene su one regulatorne snage koje su mogle sprječiti takve prakse (usp. Fox Gotham 2009, Aalbers 2009, Immergluck 2000, Stephens 2007).

Mnogi drugi aspekti zapadnih sistema stanovanja također su deregulirani. Odbačeni su režimi regulacije najma. Između 1981. i 2011. godine, broj stanova u New Yorku čiji je najam pod kontrolom spao je s više od 285.000 na manje od 39.000 (usp. Furman Center for Real Estate and Urban Policy 2012). U Ujedinjenom je Kraljevstvu tržište renti prolazilo kroz deregulaciju od 1950-ih na novama, a ubrzano 1980-ih i 90-ih kao dio usklađenog nastojanja da se poveća broj privatnih

↑ David Kerr: naslovica strip-a Agent za nekretnine (Letting Agent), 2015., više na stranici 48

5 → To je dijelom omogućeno prethodnom isključenošću nebijelih zajednica iz glavnih izvora finansiranja stanovanja. Rasički utjecaj predatorskih programa finansiranja uvelike je prisutan u literaturi o stanovanju. Vidi: Hernandez 'Redlining Revisited' i Wyly, Elvin i C. S. Ponder, 2011. 'Gender, Age, and Race in Subprime America.' U: *Housing Policy Debate* 21.4: 529–564.; Dymski, Gary A. 2009. 'Racial Exclusion and the Political Economy of the Subprime Crisis.' U: *Historical Materialism* 17: 149–179.; Wyly, Elvin K., Mona Atia, Holly Foxcroft, Daniel J. Hammel i Kelly Phillips-Watts. 2006. 'American Home: Predatory Mortgage Capital and Neighbourhood Spaces of Race and Class Exploitation in the United States.' U: *Geografiska Annaler Series B Human Geography* 88.1: 105–132.; Association of Community Organizations for Reform Now. 2004. *Separate and Unequal: Predatory Lending in America.* (op. a.)

nekretnine učinili likvidnom robom. Država je još uvek duboko umješana u čitav sistem stanovanja.

Kao drugo, i s tim u vezi, stanovanje prolazi kroz proces finansializacije. Radi se o generičkom terminu kojim se opisuje rastuća moći i značaj aktera i kompanija koje se bave akumulacijom profit-a kroz servisiranje i razmjenu novčanih i finansijskih instrumenata.⁶ Menadžeri, bankari i rentijeri proizvode profit iz nekretnina kupnjom, prodajom, finansiranjem, posjedovanjem i spekulacijama. Igrači na tom tržištu često razmjenjuju u bestješnoj, elektroničkoj sferi. Ne moraju nikad ni vidjeti stvarne fizičke građevine iz kojih stvaraju svoja bogatstva — iako njihove trgovinske razmjene imaju ozbiljne posljedice po one koji nastanjuju njihove posjede.

6 → Vidi literaturu o finansializaciji: Lapavitsas, Costas. 2009. 'Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation.' U: *Historical Materialism* 17: 114–148.; Foster, John Bellamy. 2007. 'The Financialization of Capitalism.' U: *Monthly Review* 58.11: 1–14.; Kruppner, Greta R. 2005. 'The Financialization of the American Economy.' U: *Socio-economic Review* 3.2: 173–208.; Martin, Randy. 2002. *Financialization of Daily Life.* Philadelphia: Temple University Press. (op. a.)

Još jednom, hipotekarno tržište nudi dobar primer. Ono što je nekoć bilo načinom da se potpmognu proizvodnja stanovanja postalo je alatom za stvaranje profita radi njega samog. Tijekom posljednjih pola stoljeća hipotekarni krediti na kuće transformirali su se iz industrije kojom je dominiralo lokalno davanje kredita i štednih računa u novoj dominiraju globalno korporativno bankarstvo i sekuritizacija. Državno sponsorizirana poduzeća kao što su *Fannie Mae* i *Freddie Mac* postoje još od 1930-ih kako bi pribavljale likvidnost hipotekarnom tržištu. Ali od 1980-ih praksa udrživanja hipoteka i prodaje dionica od cirkulacije njihove dobiti je eksplodirala (usp. Fox Gotham 2006: 257; MacDonald 1995: 1179). Hipotekarna tržišta postala su načinom pretvaranja solidnih struktura u likvidna sredstva. Kuće se mogu kupovati i prodavati brzinom elektroničke trgovine, te razdjeljivati na tisuće dijelova. Kako je rekla istraživačica stambenog pitanja Desiree Fields: 'umjesto da bogatstvo vežu za mjesto putem imovine, današnji hipotekarni krediti omogućavaju globalno ulaganje i izvlačenje vrijednosti iz imovine vezane za mjesto.' (Fields 2014: 148)

Upravo je to bio proces koji su finansijske kompanije entuzijastično promovirale.

U okviru finansializacije mijenja se i karakter nekretninskih kompanija. Tradicionalno su nekretnine, čak i u velikim gradovima, bile lokalno poslovanje na relativno maloj skali. Trgovci, profesionalci i ostali koji su posjedovali kapital za ulaganja izvadili bi koristi iz svog novca i društvenih mreža kao najmodavci (usp. Harloe 1981: 26). Čak i u gradovima kao što je New York, nekretninskim poslovanjem vladalo je na tisuće malih igrača pod vodstvom nekoliko moćnih obiteljskih tvrtki.

Ali, nekretninski je ekosistem koloniziralo korporativno finansijsko poslovanje velikog razmjera. Wall Street i Grad London sad su novi najmodavci. Privatni kapital postaje dominantan na stambenim tržištima New Yorka i drugih gradova, šireći svoju ulogu u velikoj mjeri od sredine 2000-ih. Između 2004. i 2008. godine, privatne investicijske tvrtke počele su kupovati preobilno, kumulativno otkupivši 90.000 stanova sa stabilnom rentom u New York City-ju, gotovo 10 posto sveukupnog broja stambenih jedinica (usp. Association for Neighborhood and Housing Development 2008: 3). Širom Amerike su kompanije kao što su *JPMorgan Chase*, *Blackstone* i *Colony Capital* kupovale obiteljske kuće u predgradima i bivšim urbanim područjima teško pogodenima gubitcima hipoteke od 2007. godine.

Komodifikacija nije zadano stanje koje stanovanje treba usvojiti. Ona je relativno nova pojava. Ona ovisi o državnom djelovanju. Razlikuje se prema vremenu i mjestu i mijenja se u skladu s promjenjenim uvjetima. Njezina je posljedica nejednakost, jer pomaže da super-bogati ubiru ogroman profit stvarajući nestabilnost za sve ostale.

U knjizi *Velika transformacija* Karl Polanyi je pokazao da 'ideja samoregulirajućega tržišta implicira strašnu utopiju.'

Takva institucija ne bi mogla postojati ni trenutno a da ne razori humanu i prirodnu suštinu društva' (Polanyi 2001: 3). Ideja samoregulirajućega stambenog tržišta je jednako utopiska.

U nejednakim kontekstima u kojima vlada logika komodifikacije neki će ljudi uvek biti prisiljeni na nenastanju stambene prostore. Neki će živjeti u barakama, neki u šupama. Neki će živjeti u toksičnom zagadenju. Neki će se stiskati s još 25 drugih ljudi, uključujući djecu, u jednom kućanstvu. To nisu propusti tržišta, tako tržište funkcioniра.⁷

Naposljetku, komodifikaciju osnažuje i globalizacija stanovanja. Rezidencijalno nekretninsko poslovanje može biti fiksirano u mjestu, ali njime sve više dominiraju ekonomske mreže globalnog doleta. Daniel Rose, osoba upućena u nekretninsko poslovanje u New Yorku, rekao je na industrijskoj konferenciji 2002. godine:

'Prije svega nekoliko godina njujorške su strukture gradili, financirali i posjedivali Njujorčani, koji su njima i upravljali te ih i nastanjivali, jednako kao što su i strukture u Chicagu ili Londonu, San Franciscu ili Parizu bile kontrolirane lokalno. U današnjem globaliziranom svijetu kapital, ideje i ljudi slobodno plutaju preko državnih i nacionalnih granica... Mnogi

od ljudi prisutnih u ovoj dvorani nemaju pojma da internetski tok novca od najma stana ili ureda koji plaćaju u New Yorku nalazi put sve do investitora u Njemačkoj ili u Engleskoj.' (Rose 2003: 49)

Nekretninsko poslovanje postalo je svjetski gospodarstvo. Počevši kasnih 1990-ih, direktno ulaganje američkih nekretninskih kompanija u inozemstvu naglo se povećalo (usp. Fox Gotham 2006: 247). Strana direktna ulaganja u nekretnine u SAD-u također su narasla, povećavajući se s 2 milijarde dolara 1973. na više od 50 milijardi dolara 2002. godine (*ibid.* 246).

Sudjelovanje stranaca u stanovanju nije problem samo po sebi. Ali načini na koje stanovanje podvrgnuto globalizaciji simptomatični su za razdvajanje stanovanja od rezidencijskih potreba. Neka su stambena tržišta počela biti osjetljivija na globalne ekonomske signale, nego na one lokalne. U Londonu, New Yorku i drugdje jedinice u novim stambenim zgradama redovito se oglašavaju stranim kupcima, ponekad čak i prije negoli se ponude lokalcima. Države prodaju svoje stambene udjele međunarodnim investitorima na sajmovima nekretninama, kao što je *Le marché international des professionnels de l'immobilier* [Međunarodno tržište za nekretninske profesionalce] (usp. Wainwright 2014, Fuchs i Scharmannski 2009). U tim je slučajevima stanovanje kao investicija direktno vezano za globalnu cirkulaciju. S te se udaljenosti njegova upotreba kao životnog prostora jedva može registrirati.

Prema dekomodifikaciji

Oni koji pokušavaju kuće pretvoriti u likvidna sredstva stvaraju probleme onima koji samo žele živjeti u njima dlijem svijeta. Pa ipak, ideološka glorificacija slobodnog tržišta jača je nego ikad.

Postaje sve teže zamisliti bilo kakvu alternativu, osim manjih modifikacija u obrascima tu ili tam, ili čak i uvidjeti što zaista jest komodificirani sustav stanovanja.

Komodifikacija nije zadano stanje koje stanovanje treba usvojiti. Ona je relativno nova pojava. Ona ovisi o državnom djelovanju. Razlikuje se prema vremenu i mjestu i mijenja se u skladu s promjenjenim uvjetima. Njezina je posljedica nejednakost, jer pomaže da super-bogati ubiru ogroman profit stvarajući nestabilnost za sve ostale.

U knjizi *Velika transformacija* Karl Polanyi je pokazao da 'ideja samoregulirajućega tržišta implicira strašnu utopiju.'

Takva institucija ne bi mogla postojati ni trenutno a da ne razori humanu i prirodnu suštinu društva' (Polanyi 2001: 3). Ideja samoregulirajućega stambenog tržišta je jednako utopiska.

U nejednakim kontekstima u kojima vlada logika komodifikacije neki će ljudi uvek biti prisiljeni na nenastanju stambene prostore. Neki će živjeti u barakama, neki u šupama. Neki će živjeti u toksičnom zagadenju. Neki će se stiskati s još 25 drugih ljudi, uključujući djecu, u jednom kućanstvu. To nisu propusti tržišta, tako tržište funkcioniра.⁷

Naposljetku, komodifikaciju osnažuje i globalizacija stanovanja. Rezidencijalno nekretninsko poslovanje može biti fiksirano u mjestu, ali njime sve više dominiraju ekonomske mreže globalnog doleta. Daniel Rose, osoba upućena u nekretninsko poslovanje u New Yorku, rekao je na industrijskoj konferenciji 2002. godine:

'Prije svega nekoliko godina njujorške su strukture gradili, financirali i posjedivali Njujorčani, koji su njima i upravljali te ih i nastanjivali, jednako kao što su i strukture u Chicagu ili Londonu, San Franciscu ili Parizu bile kontrolirane lokalno. U današnjem globaliziranom svijetu kapital, ideje i ljudi slobodno plutaju preko državnih i nacionalnih granica... Mnogi

Konačno, problem pretvaranja stanovanja u robu leži u tome da će se životni prostor, kao takav, distribuirati na temelju platežne sposobnosti, a osiguravati u onoj mjeri u kojoj stvara profit. Ali platežna sposobnost nije jednaka, dok je potreba za životnim prostorom univerzalna. Stoga je tu neizbjegno na djelu kontradikcija.

Bez obzira na to koliko ga akteri i institucija trebaju tako, stanovanje nikad ne može biti posve likvidna, razmjjenjiva roba. Njegova upotreba vrijednost, a zapravo i dio njegove monetarne vrijednosti, proizlazi iz njegovoga mesta u zajednicama koje s vremenom nastaju. One traže kontinuitet i stabilnost. Izvlačenje stanovanje iz njegovog konteksta briše tu društvenu dimenziju.

Na koncu, međutim, ne možemo kriviti nekretninske kompanije za današnje stambene nepravde. Koristeći zakonske snage države, kao entiteti osnovane iskručivo u svrhu ekonomske akumulacije, korporacije su u osnovi jednostrane. Usmjereno na profit bez obzira na vanjske društvene posljedice intrinzična je način na koji su izgrađene. Rezidencijalna nejednakost i kriza će uvek proizlaziti iz sistema stanovanja kojim dominiraju takve tvrtke i drugi vlasnici nekretnina koji slijede istu logiku.

Rješenje stambenog problema, dakle, nije u moraliziranju, već u stvaranju alternativne rezidencijalne logike. Opominjanje profitnih nekretninskih kompanija da drugačije djeluju u ime stvaranja manje lošeg sistema stanovanja je besmisleno. Stambeni problemi nisu rezultat pohlepe ili nepoštenja. Oni proizlaze iz iste strukturne logike trenutnog sistema stanovanja. Stoga treba stvoriti alternativne, dekomodificirane modele rezidencijalnog razvoja. Daleko od zaustavljanja nove izgradnje, gradovi trebaju više dekomodificiranih stanova, karšto je javno ili zadružno stanovanje. Pravo razumijevanje stambene krize danas iziskuje prikaz njegove komodifikacije. Stvari progres po pitanju stambenih problema poziva na razvijanje konkretnih alternativa komodifikaciji.

— priredila i prevela Vesna Vuković

Bibliografija

Albers, Manuel B. 2012. 'European Mortgage Markets before and after the Financial Crisis.' U: *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets.* Ur. Manuel Albers. Malden: Blackwell. 120–150.

Association for Neighborhood and Housing Development. 2008. 'The Sub-prime Loan Crisis in New York Apartment Housing: How Collapsing Predatory Equity Deals Will Harm Communities and Investors in New York City.' URL: <https://anhnd.org/report/sub-prime-loan-crisis-new-york-apartment-housing-how-collapsing-predatory-equity-deals-will-harm-4.7.2019>.

Blackmar, Betsy. 1979. 'Re-walking the 'Walking City': Housing and Property Relations in New York City, 1780–1840.' U: *Radical History Review* 21: 131–148.

Bone, John i Karen O'Reilly. 2010. 'No Place Called Home: The Causes and Social Consequences of the UK Housing Bubble.' U: *British Journal of Sociology* 61.2: 231–255.

Center on Budget and Policy Priorities. 2013. *Introduction to Public Housing.*

Cook, A. D. H. 1992. 'Private Rented Housing and the Impact of Deregulation.' U: *Housing Policy in the 1990s.* Ur. Johnston Birchall. New York: Routledge. 91–112.

Engels, Frederick [sic]. 1892. *The Condition of the Working Class in England in 1844.* Prev. Florence Kelley Wischniewsky. London: Swan Sonnenschein.

- Fields, Desiree. 2014. 'Contesting the Financialization of Urban Space: Community Organizations and the Struggle to Preserve Affordable Rental Housing in New York City.' U: *Journal of Urban Affairs* 37.2: 144–165.
- Florida, Richard i Marshall M. A. Feldman. 1988. 'Housing in U.S. Fordism.' U: *International Journal of Urban and Regional Research* 12.2: 187–210.
- Gotham, Kevin Fox. 2000. 'Racialization and the State: The Housing Act of 1934 and the Creation of the Federal Housing Administration.' U: *Sociological Perspectives* 43.2: 291–317.
- Gotham, Kevin Fox. 2012. 'Creating Liquidity out of Spatial Fixity: The Secondary Circuit of Capital and the Restructuring of the US Housing Finance System.' U: *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*. Ur. Manuel Aalbers. Malden: Blackwell: 25–52.
- Gotham, Kevin Fox. 2006. 'The Secondary Circuit of Capital Reconsidered: Globalization and the U.S. Real Estate Sector.' U: *American Journal of Sociology* 112.1: 231–275.
- Fuchs, Martina i André Scharmannski. 2009. 'Counteracting Path Dependencies: "Rational" Investment Decisions in the Globalising Commercial Property Market.' U: *Environment and Planning* 41.11: 2724–2740.
- Ginsburg, Norman. 2005. 'The Privatisation of Council Housing.' U: *Critical Social Policy* 25.
- Goetz, Edward G. 2011. 'Where Have All the Towers Gone? The Dismantling of Public Housing in U.S. Cities.' U: *Journal of Urban Affairs* 33.3: 267–287.
- Furman Center for Real Estate and Urban Policy. 2012. *Rent Stabilization in New York City*. New York: New York University.
- Hall, Peter. 2002. *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Malden: Blackwell.
- Harloe, Michael. 1981. 'The Recommodification of Housing.' U: *City, Class and Capital: New Developments in the Political Economy of Cities and Regions*. Ur. Michael Harloe i Elizabeth Lebas. London: Edward Arnold.
1995. *The People's Home? Social Rented Housing in Europe and America*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, David. 1982. *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell.
- Hernandez, Jesus. 2012. 'Redlining Revisited: Mortgage Lending Patterns in Sacramento 1930–2004.' U: *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*. Ur. Manuel Aalbers. Malden: Blackwell: 187–18.
- Immergluck, Dan. 2009. 'Core of the Crisis: Deregulation, the Global Savings Glut, and Financial Innovation in the Subprime Debacle.' U: *City and Community* 8.3: 341–345.
- Jackson, Kenneth T. 1985. *Crabgrass Frontier: The Suburbanization of the United States*. New York: Oxford University Press.
- Katznelson, Ira. 1981. *City Trenches: Urban Politics and the Patterning of Class in the United States*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Katznelson, Ira. 2006. *When Affirmative Action Was White: The Untold History of Racial Inequality in Twentieth-Century America*. New York: Norton.
- Lefebvre, Henri. 2003. *The Urban Revolution*. Prev. Robert Bononno. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Linklater, Arno. 2014. *Owning the Earth: The Transforming History of Landownership*. London: Bloomsbury Press.
- MacDonald, Heather. 1995. 'The Rise of Mortgage-Backed Securities: Struggles to Reshape Access to Credit in the U.S.A.' U: *Environment and Planning A* 28.7: 1179–1198.
- Malpass, Peter. 1996. 'The Unraveling of Housing Policy in Britain.' U: *Housing Studies* 11.3: 459–70.
- Malpass, Peter. 1990. *Reshaping Housing Policy: Subsidies, Rents and Residentialisation*. London: Routledge.
- Marcuse, Peter. 1989. 'Gentrification, Homelessness, and the Work Process: Housing Markets and Labour Markets in the Quartered City.' U: *Housing Studies* 4.3: 211–220.
- Marx, Karl. 1976. *Capital: A Critique of Political Economy*, vol. 1. Prev. Ben Fowkes. New York: Penguin.
- i Friedrich Engels. 2002. *The Communist Manifesto*. Prans. Samuel Moore. London: Penguin.
- Mumford, Lewis. 1989. *The City in History*. New York: Harcourt.
- Polanyi, Karl. 2001. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Porter, Roy. 1994. *London: A Social History*. Cambridge: Harvard University Press: 103–104.
- Rohe, William M. i Harry L. Watson. 2007. 'Introduction: Homeownership in American Culture and Public Policy.' U: *Chasing the American Dream: New Perspectives on Affordable Homeownership*. Ur. William M. Rohe i Harry L. Watson. Ithaca, NY: Cornell University Press: 1–12.
- Rose, Daniel. 2003. 'Real Estate: Evolution of an Industry.' U: *Real Estate Issues* 28.3.
- Stephens, Mark. 2007. 'Mortgage Market Deregulation and Its Consequences.' U: *Housing Studies* 22.2: 201–220.
- Tabb, William K. 2007. 'Wage Stagnation, Growing Insecurity, and the Future of the U.S. Working Class.' U: *Monthly Review* 59.2: 20–30.
- Tosics, Iván. 2013. 'From Socialism to Capitalism: The Social Outcomes of the Restructuring of Cities.' U: *Policy, Planning, and People: Promoting Justice in Urban Development*. Ur. Naomi Caron i Susan S. Fainstein. Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 75–100.
- Vale, Lawrence J. 2007. 'The Ideological Origins of Affordable Homeownership Efforts.' U: *Chasing the American Dream: New Perspectives on Affordable Homeownership*. Ur. William M. Rohe i Harry L. Watson. Ithaca, NY: Cornell University Press: 15–40.
- Wainwright, Oliver. 2014. 'Anger at Cannes Property Fair Where Councils Rub Shoulders with Oligarchs.' URL: <https://www.theguardian.com/society/2014/mar/14/anger-cannes-property-fair-councils-developers-mipim> (4.7.2019.)
- Watt, Paul. 2009. 'Housing Stock Transfers, Regeneration and State-led Gentrification in London.' U: *Urban Policy and Research* 27.3: 229–242.
- Williams, Raymond. 1973. *The Country and the City*. New York: Oxford University Press.
- Wiseman, Jon D. 2013. 'Wage Stagnation, Rising Inequality and the Financial Crisis of 2008.' U: *Cambridge Journal of Economics* 37.4: 921–945.

Igor Lasić

Hrvatska stambena tranzicija

Službena politika i zaustavljene alternative

Stambeno pitanje kao glavna materijalna preokupacija u životu prosvjećne hrvatske obitelji, dakako, nije oduvijek bilo toliko zahtjevno. Do prije nepuna tri desetljeća tretirano je naime kao skupna i sustavna briga ukupne društvene zajednice, a ne kao produkt pukog tržišnog snalaženja svakog pojedinca ili nuklearne obitelji. Danas ono za široke slojeve stanovništva podrazumijeva dugoročnu tekušu kreditnu zaduženost i manevriranje kroz raznalu popratna iskušenja. Istovremeno za druge ono predstavlja neusporediv profitin uspjeh – ne samo za građevinske i nekretninsko-trgovačke poduzetnike, nego prije svega za vlasnike i menadžere finansijskih institucija, koje u tom biznisu osiguravaju likvidnost sudionika na objema stranama.

Štoviše, riječ je upravo o poslovnom sklopu čija je neumjerena ekspanzija izazvala posljednju veliku globalnu ekonomsku krizu i recesiju s kraja prošlog desetljeća. Akteri na strani potražnje sučeni su, osim dužničkog utega, s dodatnim opterećenjima poput izloženosti neizvjesnoj kvaliteti gradnje uslijed poduzetničkog smanjivanja ulaznih troškova za građevni materijal ili pak notorne zavisnosti otplate kredita o stranoj valuti kao što je švicarski franak. Također, nerijetko su pruženi svoj napokon otkupljeni životni prostor iskoristiti za hipoteku, s obzirom na njegovo pretvaranje u kapital. Ne treba smetnuti s umima da logika tržišne igre ne dopušta izuzimanje te iznimne vrijednosti – krova nad glamom – iz nametnutih pravila. Ona ga, ustvari, aktivno gura u samu žiznju neprestanog obrta robe i novca gdje rješavanje stambenog pitanja ne osigurava dugoročno nikav zavodljivo reklimirani mir, egzistencijalni i obiteljski. No već smo rekli da nije oduvijek tako – stan nije uvijek bio roba koja se prema potrebi može prodati radi pokrivanja troškova lječenja, recimo, a jer je i zdravlje merkitilizirano.

Trenutak prevrata između ovih dviju dramatično različitih faza otkriva najviše o prirodi društvenih odnosa koje su one posredovale kad je riječ o ljudskoj potrebi za stanovanjem. Restauracijom kapitalizma očekivano su pometene mnogobrojne socijalističke tekovine, a inventuri tog obrata vraćat ćeemo se desetljećima potom. Vrijeme radnje jest 1991. godina, ona u kojoj će se zbog raznih unutarnjih i vanjskih napetosti raspuknuti SFR Jugoslavija sa svojim praktičnim značajkama, među kojima je

stambena politika bila jedna od važnijih. Do rastakanja potonje i prelaska na tržišni model, međutim, došlo je prije ikakvih ratnih aktivnosti, kojima smo inače skloni pripisivati krviju za pokretanje ili makar kataliziranje svih tadašnjih promjena.

U lipnju te '91. godine na snagu je stupio Zakon o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo, što već i na razini terminologije otkriva tranzicijski zaokret u stambenoj politici, ali i šire. Stanarsko pravo dotad nije moglo biti predmet trgovine: stanovi u društvenom vlasništvu mogli su se samo mijenjati, njihova vrijednost nije se dakle privatno prispajala. Da bi se njima uopće moglo operirati na tržištu, bilo je nužno izvesti pretvorbu društvenog vlasništva u državno, municipalno ili – nešto složenije – korporativno, i to prije negoli su sama poduzeća bila privatizirana. Obećanje novog vremena temeljilo se na jasnom rezonu: stan u kojem živite bio je svacičje vlasništvo, a odsad će biti samo vaš pa ćete smjeti s njime činiti što god želite. Činjenice o raznim negativnim komponentama novog sistema ostale su neizrečene, tako da se u kapitalizam nije zakoračilo samo preko vlastitog kućnog praga, nego doslovno zajedno s njim.

Navedenim je zakonom obuhvaćeno približno 310 tisuća stanova, odnosno oko 17 milijuna četvornih metara površine, no zbirni su podaci do dan-danas službeno ostali nesistematisirani i nevalorizirani.

Zajamčeni povoljan otkup životnog prostora, kojim se izašlo ususret stanarima, pokazat će se kao neodljiv mamac za njihovo sudjelovanje u rastakanju dodatnoj stambenopolitičkog modela. Pored izuzetno niske otkupne cijene kvadratnog metra, u ponudu su uvršteni golemi popusti kojima se ionako bagatelan iznos mogao dodatno sniziti: do 50 posto za otkup u jednoj transakciji i do 35 posto za obročno plaćanje na rok do 25 godina, ovisno o broju godina radnog staža i djece u obitelji. Radni je staž u ovoj prići bitan zato što su društveni stanovi i bili financirani iz svih radničkih plaća te dodjeđivani radnicima kojima su najviše trebali, prema tadašnjem sistemu bodovanja, koji se temeljio na različitim socijalnim parametrima.

Posrijedi je više od četvrtine ukupnog stambenog fonda u Hrvatskoj, ali isključivo u gradovima, što će dobiti na važnosti kad stanovi ubrzo postanu tržišni hit. U Zagrebu se to odnosilo na 45 posto stambenog prostora. Otkupna vrijednost – koliko

god bila umanjena – sveukupno je ipak činila povoljnu novčanu svotu. Sakupljen novac zakonski je bio namijenjen 'za pribavljanje stanova za presejanje stanara iz stanova u privatnom vlasništvu, za nadoknadu stanarima u privatnom vlasništvu kada kupuju drugi stan, za isplatu nadoknade prijašnjim vlasnicima za prisilno oduzete nekretnine'.

Vidljivo je da je ljudima – koji su bili svjesni da su svojim novcem i solidarnošću izgradili stanove – trebalo ponuditi racionalno tumačenje novog potreka stvari te ih uvjeriti da će se prikupljen novac koristiti za rješavanje s time povezanih stambenih problema i amortizaciju nuspojava tog procesa. No gradovi i općine koji su ostali nositelji materijalnih prava – u slučajevima kada ona nisu pripala poduzećima – najvećim dijelom nisu vidjeli novac od prvog vala otkupa, koji je uključio i stanove kupljene odjednom. Sredstva prikupljena od otkupa stana odjednom, naime, slijevala su se izravno u državnu blagajnu, kao i rate za onaj dio stambenog fonda koji nije ostao u portfeljima poduzeća niti su ga preuzeli gradovi. Procjenjuje se da je državi isporučena protuvrijednost od sadašnjih oko 20 milijardi kuna, dok je ostatak novca teško ući u trag, naročito zbog troškova vođenja rata. Ponešto je od naveđenih proklamiranih ciljeva i ostvareno, premda je nemoguće znati u kojoj točno mjeri s obzirom na to da se još uvijek rješavaju problemi vlasništva stanova nacionaliziranih nakon Drugog svjetskog rata i problem zaštićenih najmoprimalaca u tim prostorima.

Društveno rješenje nije uzelo u obzir dva osobito delikatna aspekta čitavog procesa. Prvi je navedeno upućivanje društva, tj. razdrženih pojedinaca na tržište i u skoroj budućnosti snalaženje o kupnji stana bez oslonca na društvene mehanizme zaštite i potpore, od kojih je neke u međuvremenu usvojio i dio kapitalističkog Zapada. Drugi je aspekt nezadovoljena potreba svih radnika iz nekadašnje Socijalističke Republike Hrvatske koji nisu dobili stan do ljeta 1991. godine, a ravnomjerno su sudjelovali u prikupljanju stambenog doprinosa iz plaće, da i oni nešto od te uložene vrijednosti dobiju natrag ako se već dijeli ili jeftino rasprodaje.

U međuvremenu je iz kolektivne spoznaje potisnuta činjenica da su se uoči opisanog rasplata itekako, izvan krugova novih političkih vlasti, razmatrala i druga rješenja. Među reprezentativnijima, ako ne i najpoznatijima te najpotentnijima alternativa

o kojoj su u ono doba izvještavali mediji potekla je iz pogona Željezare *Sisak* krajem proljeća 1991. godine. Njezin je autor Đuro Tadić sa suradnicima, a u kratkom su joj vremenu povjerenje dali, uz si-sačke metalce, i radnici niza drugih velikih poduzeća u Hrvatskoj – INA, Đuro Đaković, Borovo, 3. maj, Hrvatske željeznice itd. Željezara je raspola-gala fondom od 3530 stanova ukupne površine 205 tisuća kvadrata, a od 1945. godine do ranih 90-ih kroz nju je prošlo oko 37 tisuća radnika platitelja stambenog doprinosa.

‘Kad smo završili načrt modela, organizirali smo savjetovanje na koje je došao i v. d. ministra graditeljstva Ivan Sabo’, prisjeća se Tadić, s kojim smo ovom prilikom porazgovarali o tadašnjim okolnostima. ‘Premijer je bio Franjo Gregorić. Sabor su još činila ona vijeća, pa te tako i moj prijatelj Ivan Matija bio na čelu Vijeća udruženog rada. No ispast će da smo predložili nešto sasvim oprečno vodećoj politici koja se tek aktivirala.’ Tadić je u Željezari vodio OSIZ (osnovna samoupravna interesna zajednica) za stanovanje, a pamtimi ga otprije i kao direktora omladinskog lista *Polet*. Alternativa koju su osmisili počivala je na razumijevanju stanova kao zajedničkog dobra kojim se, u okviru zajedničkog fonda, raspolaže pravedno i prema onima koji su ih gradili i prema onima koji ih koriste.

Ukratko rečeno, htjeli su poći od tržišne vrijednosti stanova, sve ih ubilježiti zajedno, potom radnicima izdati dionice nad tim kapitalom, i to prema broju godina radnog staža tijekom kojeg su uplaćivali doprinos. Postojeći stanari plaćali bi najamnine za korištenje stanova, a prikupljeni novac koristio bi se za novu stambenu izgradnju te proizvodnju u poduzeću i međusindikalnu solidarnost. Dionice bi služile za jeftinije ili besplatno stanovanje ili kao ulog za povoljniji otkup stana po izboru nositelja prava. Financijsku održivost takvog plana verificirali su i u drugim ranoj spomenutim velikim poduzećima, ali nipošto ne i s novog vrha države.

‘Ono što se događalo bio je prvi oblik prigrabljivanja, kako da kažem, ekstraprofita. Ili, naprsto, prvobitna akumulacija kapitala. Realna vrijednost tih stanova u Hrvatskoj kretala se oko 17 milijardi eura, ako uzmemu da je kvadrat prosječno vrijedio današnjih tisuću eura. Nije čudno što nismo uspjeli znati li što je sve bilo protiv nas. Sjetimo se da je i predsjednik države Franjo Tuđman otkupio kuću na Tuškancu u Zagrebu po najpovoljnijim mogućim uvjetima, da bi novi i rigoroznji zakon o tome stupio na snagu samo dan kasnije. Predali smo dakle svoj prijedlog Vladu, ali više nikad o njemu nije bilo riječi. Sve je bilo u interesu onih koji su u zadnji čas po milosti nove vlasti dobivali stanove i pravo na njih i u interesu budućih nekretninskih poduzetnika i banaka. Prijedlog od prodaje država je procđerala, pojeo rat. Pamtim da je u našim tvorničkim novinama bila tad jednom objavljena i vijest o dodjeli dvaju zagrebačkim stanovima nekim osobama ‘iz višeg društvenog interesa’. I pamtim lošu reakciju nas u Željezari na to jer je naša procedura dolaska na listu za stan bila izuzetno teška. I onda vam nova vlast, koja javljuje neku dotad nevidenu demokraciju, odmah počne s pričama o višem interesu. A kao država smo samo na ekonomskoj poziciji onih mogućih 17 milijardi eura mogli modernizirati privredu umjesto da skidamo gaće pred Kinezima’, kaže Tadić.

Svih tih prilika prisjeća se i Gojko Bežovan, profesor socijalnog rada na Pravnom fakultetu u Zagrebu, koji je 90-ih vodio Savez stambenih zadruga, još jedan prezren subjekt iz istog konteksta: ‘Nisu nas puno uzimali u obzir i uvijek su te reakcije i kontakti s njihove strane bili pomalo nesuvlisi. Zanemareno je i to što su upravo stambene zadruge u drugoj polovini prethodnog desetjeća davale najbolje projekte jer su im gradovi davali zemljišta, a materijal se nabavljao bez poreza na promet. I

danас te projekte u Bjelovaru ili Čakovcu ili Karlovcu i Rovinju prepoznajemo kao neke od najsolidnijih dijelova grada. Povezali smo se bili i s europskom udrugom stambenih zadruga, koja je imala veliku ulogu u Austriji, Italiji, Švicarskoj, ali doma nismo mogli nametnuti ništa.’

‘Bilo je to doba velikih promjena i herojske jagme’, nastavlja Bežovan, ‘kad su mnogi za svoj ulog u demokratizaciji zemlje uzimali nagrade u vidu stanova. Obogatili su se otkupljujući ih za desetak posto stvarne vrijednosti, imajući na umu inflaciju i nebrigu za otplate. Rijetki su gradovi dobili od toga nešto oplipljivije – Varaždin, Poreč, Rijeka i još neki. Očito nije bilo vrijeme ni za racionalna ni za socijalna rješenja. Propuštena je ogromna povjesna prilika da ova zemlja ekonomski stane na noge na pravednijoj osnovi.’

Bežovan je izdvojio i jedan od rijetkih primjera provođenja modela zasnovanog na pravednjim principima. Riječ je o slučaju Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje (HZMO), koji je zadržao fond sa svojim stanovima umjesto da ga prenese na državu. To su uspjeli organizirati tek ponekad od velikih poduzeća, dok su ostali, u nedostatku kapaciteta za upravljanje ili jednostavno zbog nebrige i pogrešne procjene, stambeno vlasništvo prenosili na gradove, koji su dalje raspolažali čitavom vrijednošću. HZMO je izabrao drukčiju praksu, sam prodajući prostore iz svog fonda, e da bi utrženi novac bio usmjerjen na kreditiranje radnika bez stana.

Bežovan nastavlja: ‘Sve je zatim prepusteno zaboravu na državnoj razini, pa i na razini gradova i općina. Nije to bilo suštinski drukčije od prakse u ostalim postsocijalističkim zemljama, a sve zajedno bilo je dio generalnog odnosa prema ekonomiji i socijalni koji je nastupio. (...) Zanemarili smo imperativ odgovornosti za druge, pogotovo one koji su u lošoj poziciji. A u zakonu je, među ostalim, pisalo i da će se stečenom vrijednošću riješiti problem nositelja stanarskog prava u stanovima u privatnom vlasništvu drugih osoba. Nije riješeno, pa nas je Europski sud za ljudska prava prisilio da to riješimo do 2023. godine. Ali bojim se da ni to neće ispasti dobro, prateći situaciju danas.’

Bežovan napominje da je ta praksa proizvela dodatni politekonomski problem s obzirom na socijalnu strukturu većine vlasnika bivših društvenih stanova. Oni spadaju u danas osiromašenu srednju klasu, nekoć regрутirani iz radničkog sloja, koja u pravilu posjeduje stari stan prosječne veličine ss četvornih metara. S druge je pak strane mlada populacija koja je prinudena podizati stambene kredite s otplatom na čitav svoj radni vijek, no i taj je rad pod socijalno dostojnim uvjetima sve neizvjesniji. Stoga se postavlja pitanje tko je, u biti, siromašnici – umirovljenici sa svojim stanom ili mladi radnici s poslom i zastrašujućim dugovima.

‘Nema zadovoljavajućeg odgovora na to pitanje. Mladi se zato iseljavaju, videći da za života ovdje vjerojatno neće riješiti stambeno pitanje, a pritom živjeti iole pristojno. U kontaktu sam s grupom mlađih arhitekata koji projektiraju nove modele i bolja rješenja stambene politike po uzoru na neka zapadna iskustva, ali nisam optimističan jer još ne vidim da kod nas ima pozitivnog političkog i ekonomskog ozračja za takav iskorak. Naravno da stambena politika nije kritično mjesto samo u Hrvatskoj, no kod nas se o tome ni ne raspravlja. Stambeno je tržište inače srce svakog tržišta, njegova referentna točka. Ali ne pamtim kad smo na javnoj Hrvatskoj televiziji vidjeli neki stručni razgovor o tome u gledanijem terminu, dok smo o nabavi vojnih aviona F16 nedavno mogli pratiti diskusije do besvjesti kao da je to ključna enigma naše socijalne politike’, zaključio je Gojko Bežovan.

Podvucimo dakle crtu ispod prvog desetjeća nove države: nakon rata vojnici su se vratili kući,

a onđe ih u nebrojeno mnogo slučajeva nije više čekalo njihovo radno mjesto, pa ni poduzeće, koje je palo kao žrtva privatizacije i programske deindustrializacije zemlje. K tome dodajmo novostečenu političku hipoteku, izraslu na deložicama Srba iz njihovih stanova u društvenom vlasništvu. Prema podacima nevladinih organizacija koje su pratile taj proces, za vrijeme rata i u neposrednom poraću prisvojeno je oko 3000 stanova u koje su se uselili pobijednici rata i epoha.

Danas je pak situacija obilježena novim pitanjima, ali i dalje temeljenima na preduvjetima koji su stvoreni inicijalnom politikom distribucije zatećene stambene vrijednosti. Bezrezervni prelazak na tržišnu ekonomiju donio je u novom dobu val deložicija po drugoj osnovi, na štetu onih koji nisu mogli podnijeti udar valutne volatilnosti i otplaćivati kredite zavisne o švicarskom franku. Preostali stanovi u gradskom vlasništvu raspačani su u nizu skandaloznih afera, od kojih su najzvučnije bile vezane uz dodjelu prostora u Zagrebu režimski podobnim osobama iz javnog života pod umoljivom gradonačelničkom paskom Milana Bandića. Projekti društveno poticanje stanogradnje (POS) neslavno su propali zbog otvorene mogućnosti da vlasnici te stanove prodaju po tržišnoj cijeni.

Na podilaženje poduzetničkim krugovima i prenamjene zemljišta u građevinska nećemo ovdje trošiti mnogo riječi, dovoljno je naznačiti da je i to imalo velik utjecaj na opće prilike. Tome se pridodaju problemi oko nereguliranosti stambenog najma, koji će dodatno narasti uslijed turistifikacije zemlje i odjeva slobodnog prostora u turističko-iznajmljivačku djelatnost preko servisa kao što je popularni Airbnb, koji, međutim, ništa od profita ne ostavlja lokalnoj zajednici. Enormno su poskupjeli i kvadrati u starim gradskim jezgrama turistički potentnijih mesta, kojih je sve više, a kupuju ih uglavnom dobrostojeći stranci i domaća viša klasa.

Nabrajati bi se moglo još dugo, od inkriminirajućih apartmanizacija atraktivnih zona na štetu javnog dobra do konačnih teških rezova javne potrošnje zbog posljednjeg kolapsa nekretninskog tržišta, posljedice kojih osjećamo i danas. No privedimo kraju ovaj pregled, presudno označen nedostatkom perspektive za tolike bezdomnike u Hrvatskoj, naročito one mlade. Nema javnih programa i politika stambene skrbi, nema modela zadružnog stanovanja ni neprofitnih inicijativa koje bi pale na plodnije političko tlo. Vlasti dosad nisu valjano subvencionirale kredite za kupnju stanova, što je rezultiralo njihovim poskupljivanjem i prelijevanjem javnoproračunskog novca u profit banaka. I dalje se čeka politika koja bi se ozbiljno i društveno odgovorno pozabavila tim pitanjem, ali teško da će se pojavit dok je ne nasele sami oni kojima je ona životno potrebna jer drugog prostora, naprsto, više nemaju.

Socijalna umetnost u antisocijalističkoj stambenoj tranziciji

Od podvodenja umetnosti do reinvencije društva

Abdul Saboor: Belgrade Barracks, 2017.

A. Vilenica: Socijalna umetnost u antisocijalističkoj stambenoj tranziciji

Umetnici za kvart 2013.–2018.: Umjetnost i stambeno pitanje

Budenje iz sna o demokratiji zateklo nas je na ruševinama jugoslovenske ideje o stanovanju za sve koja se danas razume kao relikt prošlosti koja je proizvodila 'svačije i ničije'. Veliki broj onih koji su svoje stanove otkupili budžasto 1990-ih, danas je zadesilo siromaštvo, zbog čega im je stan postao poslednje sredstvo za preživljavanje. Po-vampireni kapitalističko-antisocijalistički rasizam udario je na siromašne, najčešće rasno drugačije koji se bagerima proteruju iz neformalnih naselja u metalne kontejnere. Minimalni broj socijalnih stanova koji se grade najčešće na dalekoj periferiji gradova postaju geta za one koje država uspe da prepozna kao ranjive individue. Oni koji se usuđe da rešenje potrebe na finansijalizovanom tržištu stanova upuštaju se u igru sa neizvesnim ishodom koja se neretko završava sa dugovima i gubitkom krova nad glavom. Aktuelni sistem ekonomskog izrabljivanja i političkog tlačenja svedoči o nestanku društva i društvenosti i kroz krizu međusobnih odnosa koja se manifestuje u gubitku klasne svesti, sveopštoj individualizaciji, uspostavljanju identiteta umesto uvažavanja razlika, (samo)viktimizaciji, anesteziranosti, nedostatku empatije, kao i odsustvu brige za drugoga.

Umetnost koja se bavi stambenim pitanjem na periferiji Evrope je neodvojiva od navedenih kompleksnih procesa antisocijalističke tranzicije. Ti su procesi, kao i odnosi koje su proizveli, oblikovali kako stambenu političku ekonomiju, tako i umeričku praksu. U zemljama centra, jednako kao i u zemljama periferije, postoji uzročno-posledična veza između praksi socijalne umetnosti i povlačenja socijalne infrastrukture (usp. Sholette 2017). Danas, u (nekro)tranzicijskim uslovima samo je u retkim slučajevima moguće govoriti o socijalnoj umetnosti kao o socijalnom transformabilnom resursu za državu na način na koji je to opisao George Yudice (usp. Yudice 2003). Savremena umetnost u Srbiji je u velikoj meri korišćena kao resurs za tranzicijske promene tokom devedesetih godina XX. veka. U prvoj deceniji, ta 'transformabilna angažovana kultura' saučestvovala je u procesima antisocijalističke institucionalizacije umetnosti, proizvodnji nove umeričke menadžerske elite, privatizaciji umetnosti kroz NGO, prikrivanju konflikata, mistifikaciji EU, istorijskom revizionizmu i proizvodnji nove geopolitičke konstellacije tzv. regiona (usp. Vilenica 2016). Ova faza završena je tokom prve decenije delimičnom institucionalizacijom takve umetničke prakse i povlačenjem internacionalnih finansijskih sredstava za transformabilnu angažovanu kulturu. U lokalnim uslovima danas je na delu snalaženje. Socijalne umetničke prakse nastaju iz unutrašnje želje umetnika da ukazuju na probleme u društvu i da na te probleme utiču. Malobrojni individualni i grupni pokušaji rada sa stanarima ili beskućnicima najčešće su podržani od strane filantropskih fondacija ili ređe lokalnih, a češće evropskih, institucionalnih struktura sveta umetnosti uz veliki ideo vlastitih resursa i mobilizacije prijateljskih i porodičnih mreža. Subverzivni potencijal takve umetnosti sveden je na individualni gest i ukazuje na nemoć pojedinca u društvu. Sa druge strane međunarodna priznatost ovakvih praksi i međunarodna fluktuacija umetnika one-mogućava da se na jednom mestu stvori radikalna umetničko-politička scena. Modeli poput kulturom vođene urbane regeneracije u kojima se upošljavaju prakse socijalne umetnosti nisu široko prepoznate od strane države, ali se tolerišu i podržavaju kroz podršku neokolonijalnih evropskih intenzivnih intervencija stranih kulturnih misija, dok god im je to u interesu.

U uslovima krize koja podjednako zahvata i urbanost i stambeni i umetnički sektor proizvođači

Dušan Radovanović: Bezbržni, Dom omladine Beograda, 2011.

socijalne umetnosti u preživljavanju odgovaraju na *urbanizaciju tranzicije*⁸ na različite načine. U ovom tekstu analiziram četiri oblike koja prepoznam kao dominantna: pragmatično-participativna umetnost, umetnost kao socijalni rad, antagonistička umetnost, umetnost kao oblik socijalnosti. Pojedinačni pokušaji obiluju kontradikcijama koje je važno sagledati kako bismo bolje razumeli procese subsumcije i invencije u savremenoj umetnosti. Namera mi je da se u ovom tekstu pozabavim kritičkom analizom ovih odnosa, na odabranim primerima, kako bi otvorila pitanje moguće uloge umetnosti u prostoru reinvencije društvenosti.

Pragmatične spekulacije participativnom umetnošću

Iako takozvani ekonomski potencijali umetnosti i kulturnih industrija u Srbiji tek od skoro počinju da se eksplastišu na nivou države (usp. Ni 2018), umetnost je često upošljavana u proizvodnji nove simboličke ekonomije grada. Tokom poslednjih nekoliko godina ta je praksa najvidljivija u formi javnih spomenika, fontana i kulis. Iako još uvek nije postala deo mejnstrim kulturne politike, praksa kulturom vođene urbane regeneracije uz pomoć socijalno-participativne umetnosti nije zaobišla Beograd.

8 → Teoretičar Oleg Golubčikov donosi novo razumevanje tranzicije predlažući intervenciju na tri nivoa. Na geopolitičkom nivou, smatra da je neophodno posmatrati tranziciju kao proces planetarne prirode, kojim se dovršava globalno podređivanje sveta kapitalizmu. Na ideološkom nivou, zalaže se za ozbiljan fokus na prostorne učinke tranzicije, koja u lokalnim praksama nije samo 'priputomljena', nego funkcioniše kao sredstvo kapitalističke subsumcije i otudivanja od vlastite istorije. Na urbanom nivou, kritikuje činjenicu da se urbane promene obično predstavljaju kao puka projekcija socijalnih odnosa i iznosi tezu prema kojoj je urbana sfera centralna pozornica na kojoj se ideologija meša sa svakodnevicom, kroz koju je društvena promena posredovana, kako bi postigla svoju praktičnu dovršenost. Ono što prema Golubčikovu povezuje ova tri nivoa je pojам *urbanizacije tranzicije*, kojim se artikuliše centralnost urbanog u postsocijalističkom iskustvu. Više u: Golubčikov 2015. (op.a.)

Dušan Radovanović: Bezbržni, Dom omladine Beograda, 2011.

Gete institut, nemačka kulturna misija u Srbiji, započeo je 2012. godine projekt *Urbanini inkubator: Preporod gradske četvrti*. Namera inicijatora ovog projekta bila je, kako se isticalo u opisu, da probudi svest o istorijskom značaju beogradskog kvarta Savamala koji se nalazi u Savskom priobalju, i da doprine 'brendiranju' ove četvrti kroz osam, većinom internacionalnih, projekata participativne umetnosti (usp. Müller-Wieferig i.). Savamala se ispostavlja kao idealno mesto za ovakav projekt u Srbiji. Urbanizacija tranzicije u Beogradu podrazumevala je od svojih početaka stvaranje novog evropskog identiteta grada koji se zasniva na revolucionističkom odnosu spram socijalističkog nasledja kao i reinveniciji kontinuiteta sa kapitalističkom istorijom grada iz perioda pre II. svetskog rata za koju je Savamala odličan primer.⁹ Zabrinuti predstavnici umetničkih inicijativa opremljeni kompetencijama etnografa, istraživača, socijalnih radnika i urbanih planera pristigli su u Savamalu 2012. sa svojom 'razoravajućom srdačnošću' (usp. Shollete i Lippard 2017).

Jedan od dva lokalna projekta angažovana u okviru *Urbanog inkubatora* osmislio je grupa *Škola urbanih praksi*, osnovana kao obrazovni satelit Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Ova grupa predstavlja redak primer negovanja alternativne pedagogije u okviru jedne akademske institucije u Srbiji koja potencira 'učenje kroz rad' i omogućava studen-tima sticanje praktičnog znanja kroz interakciju sa građanima. Tokom trajanja projekta grupa studenata

arhitekture zajedno sa profesorom Ivanom Kucinom i nekoliko studenata iz inostranstva pokušala je da realizuje ideju prenamene dvorišta i privatnih podruma zgrade u zajednički prostor (mart – jun 2013.). U pitanju je zgrada u Crnogorskoj 5, u kojoj je projektu dodeljen radni prostor, lokal u vlasništvu grada. Ovaj pokušaj je realizovan u okviru šireg projekta kojim se predlagalo uspostavljanje platforme za saradnju građana, vlasti i privatnih preduzetnika u procesima urbanog planiranja. Kako se navodi u opisu projekta i u kasnijim refleksijama Ivana Kucine, njihova namera je bila da kroz rad sa stanarima oplemeni njihov životni prostor i podignu tržišnu vrednost njihovih stanova, da ojačaju duh zajednice, uspostavljanjem međusobnog poštovanja i deljenju odgovornosti kako bi od Crnogorce s napravili prvu osnaženu jedinicu za participativno planiranje u Savamali (usp. Kucina 2015).

Rad sa stanarima poprilično oronule i posivele zgrade u Crnogorskoj 5, koju Kucina opisuje kao paradigmatičnu situaciju za ceo Beograd - sa zapuštenim dvorištem i stanarima u konfliktu, trebao je da uključi stvaranje grupnog profila kroz anketu i radaionice na kojima bi se predložili za prenamenu diskutovali. Ipak, proces se nije razvijao kako je bilo očekivano. Većina stanara nije poverovala u dobre namere umetnika, a svojim odbijanjem da participiraju ugrozili su ceo projekt. Čišćenje dvorišta i organizovanje događaja u dvorištu zgrade koji su trebali da posluže kao dodatna motivacija za participaciju, dodatno su zaoštreni odnose. Nakon višemesečnih pokušaja učesnika projekta da podstaknu participaciju i realizuju projekt došlo je do otvorenog sukoba. Obostrana frustriranost procesom kulminirala je u aktu samoorganizovanja stanara sa namerom da izbace umetnike iz svog dvorišta. Nepoverenje je pretočeno u peticiju koja je predata predsedniku opštine sa zahtevom da ih Škola urbanih praksi ostavi na miru.

Iako obećava 'proces urbanog preobražaja' koji sledi potrebe ljudi a ne spekulacije na tržištu' (Kucina 2015), antagonizam koji proizvodi ovaj projekt ne poprima političku artikulaciju već ostaje u domenu moralnog konflikta koji se zasniva na osudi individualizma. Učesnici projekta umesto da tržištem i državom ušli su u konflikt sa stanarima koje su zatim ocenili kao žrtve neoliberalne ideologije. Ova pragmatična angažovanja umetnička praksa (usp. Finkelpearl 2013) pokušavala je da ponudi rešenje za nagomilane problem stanara Savamale¹⁰ kroz participaciju građana u mikro-urbanim procesima da bi se na kraju ispraznila u kritici etike slabe participacije kao uzroku svih društvenih i urbano-stambenih zala. Njihov pristup zasnovan je na ubedjenju da se situacija može popraviti ukoliko se popravi komunikacija između pojedinaca, udruženja, javnih službi i privatnih preduzetnika. Međutim u situaciji nastajuće stambene nesigurnosti i svakodnevne egzistencijalne guta i poziva u pomoć (usp. Sholette i Lippard 2017).

Umetnik Dušan Radovanović 2011. godine (18. – 30.10.) preuredio je prostor galerije beogradskog Doma Omladine u javnu spačionicu sa dvadeset ležajeva. Spačionica otvorena 24 časa zamišljena je kao alternativni smeštaj za rastući broj beogradskih beskućnika. Rad *Bezbržni* je, kako sam umetnik kaže, zamišljen kao socijalna skulptura. U pitanju

10 → Pre svega sistematsko de investiranje u održavanje zgrada, egzistencijalna ugroženost, sistematska zapuštenost naselja. (op.a)

11 → Beograd na vodi je projekt 'razvoja' beogradskog savskog priobala koji se realizuje u privatno-javnom partnerstvu sa firmom Eagle Hills iz UAE. U pitanju je oko 950 ha zemljišta na kome su u izgradnji: stambeni prostor za višu srednju klasu i elitu, luksuzni hoteli, novi poslovni prostori kao i najveći šoping centar na Balkanu. Ovaj tipični primer investitorskog urbanizma prate: deregulacija procedura u korist investitora i izvođača radova, bašto i kriminalno ponašanje vlasti u procesu pripreme terena za projekt, arbitrarne odluke vlasti, odustvovanje interesova, uključujući deložacije i nedekadativne rešenja za raseljene. Beograd na vodi je sredstvo kojim se putem optimističke vizije prizvodi nova klascna geografija grada u kome je doстојan život privilegija bogate manjine. Više u: Vilenica 2015. (op.a)

toku izborne kampanje za gradonačelnika 2012., ponuda umetnika-arhitekata da od privatnih podruma napravi zajednički prostor, stanarima nije ulivala povjerenje. Na kraju možda njihova odluka da ne participiraju nije posledica njihovog verovanja u teorije zavere, kako su to učesnici projekta predstavili (usp. Kucina 2015), već razvijena intuicija koja stvara osećaj nelagode u susretu sa politički neambicioznim predložima 'taktičkog urbanizma' i kozmetičkim popravkama na mestu nerešivih društvenih kontradikcija.

S sve većom izvesnošću projekta Beograd na vodi, u privatno-javnom partnerstvu sa firmom Eagle Hills iz UAE, kao poslednjom u nizu inovacija u polju finansijalizacije stanovanja u Srbiji koja uključuje deložacije i rušenje više objekata u Savamali u procesu pripreme terena, projekat *Urban inkubator* Gete instituta sve je više počinjao da liči na muzealizaciju tragova života u naselju. Priključena priča, snovi stanara, ideje i optimističke vizije arhitekata, arhivirana upotreba starih zgrada i brodova, kao i novi crteži na zidu čine se danas kao artefakti života koji nestaje pod naletima bagera, kamiona i kranova koji krče prostor za novi kvart koji će naseliti nova beogradска elita. Specifičan položaj *Urbanog inkubatora* kao projekta nemačke kulturne misije nije dozvoljavao zaoštrevanje situacije sa Srbijom oko projekta koji je poneo titulu od nacionalnog značaja. Takav položaj u susretu sa krupnim kapitalom je obesmislio svako dalje delovanje u ključu nezamerajućeg urbanizma od ozodo.

Stambeno-socijalni rad kao gola umetnost

Prema poslednjem popisu iz 2011. u Srbiji je registrovano 10% stanovnika koji žive u uslovima beskućništva (usp. Bobić 2014). Razorene socijalne institucije, sve manje javnog ulaganja u javnu infrastrukturu za brigu o beskućnicima, kao i neadekvatan broj jedinica socijalnog stanovanja samo su neki od vidljivih simptoma antisocijalističke stambene tranzicije u Beogradu. Umetnička praksa koja preuzima privremeno ili trajno kompetencije socijalnih institucija u nestajanju, godinama na marginama sveta umetnosti, danas je priznata i nagradjivana u internacionalnom umetničko-urbanom kontekstu (npr. projekat *Row Houses*¹²). Takva 'gola umetnost' reaguje na nagomilane egzistencijalne probleme kroz manje ili više privremeno rešenje na granici između pokušaja avangardnog umetničkog gesta i poziva u pomoć (usp. Sholette i Lippard 2017).

Umetnik Dušan Radovanović 2011. godine (18. – 30.10.) preuredio je prostor galerije beogradskog Doma Omladine u javnu spačionicu sa dvadeset ležajeva. Spačionica otvorena 24 časa zamišljena je kao alternativni smeštaj za rastući broj beogradskih beskućnika. Rad *Bezbržni* je, kako sam umetnik kaže, zamišljen kao socijalna skulptura. U pitanju

12 → Projekat *Row Houses* je socijalni umetnički projekt u jednom od najstarijih Afro-Američkih naselja u Hjoustonu, Teksas. Inicirao ga je umetnik Rick Lowe sa ciljem da postane katalizator transformacije lokalne zajednice kroz slavljenje umetnosti, afričke istorije i kulture. Projekat funkcioniše kao neprofitna organizacija u kulturi, a podrazumevao je obnovu socijalnih kuća koje su bile predviđene za rušenje. Ove stambene jedinice se preko konkursa dodeljuju sa mohranim majkama afro-amerikanaka koje žele da nastave obrazovanje. Projekat uključuje sadržaje kao što su večernja škola i umetničke izložbe i instalacije. Danas projekat funkcioniše kao socijalno preduzeće i kao replikabni model koji je moguće praktikovati van prvočasnog konteksta. Ovaj umetnički rad je višestruko nagradivan prestižnim nagradama. (op.a)

je gest preseljenja neprijatne stvarnosti u galejski prostor, sa funkcijom da šokira javnost kako bi ih suočio s rastućim problemom beskućništva i porasta socijalnih nejednakosti. Umetnik opisuje ovaj moralizatorski gest kao sredstvo za vraćanje tema beskućništva na 'dnevni red', ali i kao želu da probudi posmatrača iz bezbržnog antidruštvenog sna. Buđenje bi trebalo da služi kao inicijacija u aktiviranje prisutnih da doprinesu zajednici (usp. Christov-Bakargiev 2012) makar minimalno putem solidarnog ili humanitarnog rada.

U situaciji ozbiljnog odsustva socijalne infrastrukture u kojoj je smeštaj potreban za više desetina hiljada ljudi, a gde u gradu postoji samo jedan prihvatični centar sa kapacitetima za oko 200 ljudi, koji se pri tom nalazi na periferiji grada, galerija Doma omladine postala je veoma popularno stambeno rešenje za one bez krova nad glavom. Pokušaj nekonformističkog simboličkog gesta kojim se destabilizuje odnos spram stvarnosti u slučaju *Bezbržnih* podrazumevao je spremnost umetnika da prihvati svakodnevnicu socijalnih radnika u skloništu za beskućnike. Ovo izlivanje realnog usled, između ostalog, nedostatka institucionalne podrške Doma omladine koji nije bio spreman da iznenada promeni funkciju iz kulturnog centra u sklonište za beskućnike, preplavilo je umetnika svakodnevnim zadacima organizovanja života u prihvatištu. Samo pravljenja liste za ograničeni broj ležajeva u situaciji veoma niskih temperatura u kojoj je mnogima smeštaj neophodan zahtevalo je konstantno celodnevno angažovanje. Pranje posteljine u apsolutnom odsustvu infrastrukture i održavanje minimum higijene u ovim danima predstavljalo je ogroman izazov. Zbog različitih zdravstvenih problema od kojih su mnogi beskućnici patili, često u kombinaciji sa ne posedovanjem licnih dokumenata iz različitih strukturnih razloga i odsustvom bazične javne socijalne i zdravstvene zaštite, umetnik je konstantno bio upućen na malobrojne NGO-e koji se i sami sa minimumom kapaciteta bave problemima marginalizovanih i siromašnih u Srbiji. Kako se projekat približavao kraju, umetnik je sve više vremena posvećivao pokušajima da za beskućnike s kojima se zbljazio pronađe neko trajnije rešenje. Njegovi napori da rešenje potraži od države, grada, socijalnih službi, raznini bogatih dobrovrtora ostali su bez konkretnih efekata. Nakon inicijalnog šoka koji je rad proizveo putem medija, njegovu stvarnost počela je da funkcioniše kao socijalni realizam antisocijalističke urbane tranzicije u сразмерi 1:1.

Iako svojom posvećenošću i iskrenošću umetnik uspeva da uspostavi odnose zasnovane na povezivanju sa stanarima privremenog galerijskog sklopnika, bazični nesporazum na kome počiva ova akcija, sama činjenica da je u pitanju umetnost a ne stvarni život, ostavlja gorak ukus neostvarenog obećanja. Ovako su korisnici prostora, braća Borislav i Saša Dan, opisali svoju situaciju novinarima tokom trajanja izložbe: 'Na ulici smo čuli da je Dušan ovo organizovao i došli smo da ga 'ispotstujemo'. Nemamo gde, majka nas je napustila, a obojica smo bolesni. Napolju je hladno, a spačionica nam je bila pravi spas. Ne znam gde ćemo kada ovo prođe i ko zna što će biti s nama' (Press 2011). Nakon više nedeljnih pokušaja da 'reši problem beskućnika', poraženi umetnik je morao da se povuče. Osećaj nemoći i privremena rezigniranost ostali su nakon izložbe na mestu odsutnih socijalnih institucija. *Bezbržni* svedeo je o ograničenjima takvog umetničkog gesta u galerijskim uslovima i nemogućnosti održanja alternativnih teritorija u uslovima umetnosti. Da parafrasiram Šoleta, na površini takva umetnost izgleda kao performativni predlog o odbeđloj socijalnoj sferi za koju se umetnik nuda da će se vratiti kada odrasli budu shvatili da je nema.

Antagonistička umetnost kao sredstvo antihegemone borbe u polju stanovanja

Antisocijalistička hegemonija u polju stanovanja oslanja se u velikoj meri na aktiviranje narativa koji omogućavaju reprodukciju nejednakosti i reprodukovanje odsustva društvenosti. Tranzicija je u velikoj meri potpomognuta upravo činjenicom da se vladajuća ideologija neprekidno infiltrira u prostor organizovanja i regulisanja stambenih odnosa. Važna karakteristika tranzicije upravo je njen uspeh u proterivanju klasne analize i istorijskog materializma i prebacivanje fokusa na a-istorijsku 'pravdu' tržišnu utakmicu. U ovom zaokretu dobrobit pojedinca postala je njegova lična odgovornost. Umetnost zainteresovana za borbu protiv dominantnih narativa o i u stanovanju, ulazi u kompleksno polje borbe za sećanje, istoriju, značenja i prostor.

Projekat *Kamendinamike* (Nebojša Milikić i Tadej Kurepa) među retkim je pokušajima otpora umetničkoj u simboličkoj arenii koji ne nastupa na političko i koji je spreman da uhvati u koštač sa uzrocima problema a ne samo sa posledicama. Godinu dana nakon rasističkih protesta protiv stanara romske nacionalnosti u Zemunu polju¹³ ovaj duo vezan za Kulturni Centar Rex, započeo je istraživanje kako bi se razjasnile činjenice vezane za situaciju u naselju. Sa namerom da intervensu u toksični i rasistički javni diskurs istraživači su organizovali dva javna seminara *Vruć krompir i ili šta je socijalni problem u Zemun Polju?* i *Vruć krompir 2 (repeat) ili šta je (sve) socijalni problem u Zemun Polju?* (jun – jul 2015). Istraživanje je pokazalo da su problemi stanara Kamendina¹⁴ mnogo komplikovani nego što je to inicijalno izgledalo. Velikom broju onih koji je stan dodeljen u ovom socijalno-stambenom projektu pod pritiskom nagomilanih dugova, nastalih usled previšokih cena komunalnih usluga, usled neusaglašenosti sistema socijalne zaštite i socijalnog stanovanja i nezaposlenosti, pretila je deložacija.

Višegodišnji zajednički rad umetnika-aktivista i stanara Kamendina razvijao se kroz kompleksnu dinamiku koja je delimično određena pokušajem da se transparentnošću izbegnu moguće komplikacije. Stanarima je na samom početku stavljeno do znanja da sarađuju sa NGO radnicima i da je projekat finansiran kratkorочно od strane Fonda za otvoreno društvo. Takav pokušaj da se transparentnošću ukini ili bar učine jasnim hijerarhije uspostavlja je specifične odnose moći između stanara i autora projekta koji su doveli do nepoverenja i postali prepreka u saradnji. Takav model rada proizveo je konstantnu zabrinutost pojedinih stanara da se njihove ideje i njihov rad eksplotišu bez njihove kontrole, a distribucija honorara namenjuta NGO logikom proizvela je dodatno nezadovoljstvo i napuštanje projekta.

Projekat Kamendinamike je važan doprinos kako umetnosti tako i stambenim borbama u polju analize koja ne preda doavanja glasa potlačenima. Ipak na mestu moguće grupne imaginacije budućnosti ostala je zarobljenost u kontradikcijama NGO logike i aktivističko-socijalne umetnosti. Takva logika iscrpljuje ulogu umetnosti u estetsko-aktivističkim formama koja prvo vede kroz kulturu analizu tako i kulturu akciju. Okretanje ove logike značilo bi uključenje polje organizovanja kao prakse koja najpre gradi (drugačije) odnose iz kojih se onda kolektivno izvodi analiza i planira strateška akcija (kao što to na primer radi kolektiv Ultra-Red u kontekstu SAD-a).

13 → U novembru 2013. godine, nakon glasina da se pojavit će epidemija šuge među školskom decu u Zemunu Polju, započeli su višednevni masovni rasistički protesti stanara iz zgrada u blizini socijalnog naselja Kamendin. Gradi u protestu optuživali su svoje komisije Rome za širenje bolesti, odsustvo stambene kulture, za pljačkanje države kroz uzimanje socijalne pomoći, kao i za sitni kriminal. Ove optužbe su služile kao opravdavanje za taht da se spreči dalje naseljavanje Roma u Kamendinu i da se deložiraju oni koji ne poštuju pravila i higijenske standard. (op.a)

Umetnost kao socijalnost u polju migrantskih borbi

Poslednji primer kojim će se pozabaviti u ovom tekstu vraća nas u centar grada na područje projekta *Beograd na vodi*. Nove stambene kule za višu klasu počele su da niču na obalama reke Save, paralelno sa izmeštanjem, iseljavanjem, privremenim napuštanjem i ubrzo rušenjem stambene niskogradnje i objekata sa privrednom namenom. Nekadašnji domovi i utilitarne zgrade u iščekivanju totalnog uništenja, postali su privremeni dom za migrante zaglavljene u Srbiji na putu ka zapadnoevropskim zemljama. Takvi tranzicioni prostori u pojedinim situacijama funkcionali su kao privremeno zajedničko dobro, mesta susreta i samoorganizacije (usp. Stavridis 2017) ali i mesta privremene institucionalizacije društvenosti i proizvodnje umetnosti.

Okupirane Barake iz autobuske stanice u Beogradu najznačajniji su primer takve prakse u Srbiji. Barake su skrovitane u novembru 2016. nakon odlike lokalnih vlasti da zabrani boravak migrantima u parku, koji je do tada služio kao centralno mesto okupljanja. U Barakama su uslovi za život bili vrlo loši, bilo je teško održavati higijenu, u okolini nije bilo tekuće vode, a prostor je bilo gotovo nemoguće zagrejati. Nemogućim uslovima treba pridodati i zvaničnu zabranu distribucije pomoći migrantima koja se odnosila na sve organizacije registrovane u Srbiji, u pokušaju države da kontrolise novac koji je stizao u zemlju za potrebe zbrinjavanja migranata. Situacija je postala još teža tokom zimskih meseci, kada je temperatura pala ispod minus 20 stepeni Celzijusa. Izveštavanje britanskih medija o sibirskim uslovima u Barakama i lošem tretmanu migranata u Srbiji privuklo je veliki broj internacionalnih grupa i volontera koji su ubrzano započeli da nabavljaju namirnice i organizuju kuhinje za pripremu hrane, da pripremaju drva za ogrev i organizuju izradu grejnih tela. Pored zadovoljavanja osnovnih potreba kulturna koja se razvijala iz novoustavljenih odnosa je bila važan element socijalizacije svih onih koji su živeli i koji su se susretali u Barakama. Stanovnici baraka i volonteri svakodnevno su organizovali projekcije filmova, muzičke i plesne večeri, umetničke radionice, radionice jezika, izložbe. U cilju bolje organizacije života jednom nedeljno je organizovan generalni plenum, gde su učestvovali predstavnici svih volonterskih organizacija, dok je svaka organizacija tokom nedelje organizovala svoje interne plenume. U Barakama je na vrhuncu ovog prostora živelo oko 2000 onih koji nisu želeli da pristaju na ograničavanje kretanja u državnim kampovima. Takav vid zajedničkog života materijalizacija je pobune protiv ograničavanja slobode kretanja i predstavlja praktikovanje pluralne no border politike (usp. King 2016) kroz stvaranje samoorganizovane stambene infrastrukture za podršku onima na putu.

Na plenumima organizacije No Name Kitchen se, pored rešavanja tekućih problema, u vezi distribucije hrane, održavanja reda, i prekarnog položaja samih volonterskih organizacija koje su bile prisiljene da deluju ilegalno, razgovaralo i o nedostatku informacija koje lokalno stanov

dokumentovao je život svojih saputnika i prijatelja u Barakama. Hameedullah poznat u Barakama kao Commando, svakodnevno je u svojoj svesci pravio crteže onih sa kojima je delio životni prostor. Kao odgovor na potrebu da se uspostavi komunikacija sa lokalnim stanovništvom organizovana je aktivistička izložba *Beleške iz nevidljivosti* u Ostavinskoj galeriji (11.5.2017.) u saradnji sa Vahidom Ramujkićem, na kojoj su prikazani radovi Abdula Saboora i Commanda. Na jednom od plenuma razgovaralo se i o mogućnosti upotrebe video materijala kako bi priče migranata došle do šire javnosti. Tada je volonterka Zeltia prvi put pomenula da se bavi filmom i režijom. Kako bi iznašla najbolji način da se materijal zabeleži umetnicu je kreirala niz eksperimentalnih situacija u kojima su stanari Baraka mogli da ostave svoje priče bez izlaganja 'pogledu spolja'. Iz situacija u Barakama započela je da proizilazi umetnička praksa koju je umetnica Vahida Ramujkić opisala pojmom *umetnost kao potreba* (usp. Ramujkić 2018); umetnička praksa kao oblik socijalnosti.

Odnosi između svakodnevnog života i umetnosti, koji su uspostavljeni u tranzicijskom prostoru u Barakama, bili su u konstantnom nastajanju i preispitivanju u spletu okolnosti i prekarnosti Baraka kao uvek otvorenog doma za one novopristigle ali i one koji bi se umorni i često pretučeni vraćali sa granice. Takva umetnost uspostavila se kao vid socijalnog i komunikacijskog eksperimenta unutar šireg istorijskog fenomena: globalnih migracija i migrantskih borbi za pravo na slobodu kretanja. U takvim okolnostima, umetnost postaje deo procesa proizvodnje zajedničkog znanja i infrastrukture za stanovanje koje čini granice poroznim. Takav proces uključuje poboljšanje međusobne komunikacije, prevodenje, javnu komunikaciju sa onima koji su iz različitih razloga izabrali da ostanu izvan ili na rubovima ovih oblika društva i društvenosti, kao i potrebu za politizacijom često depolitizovanog diskursa o migracijama. Umetnost u migrantskim borbama često predstavlja oblik umetnosti priopćenja koja ne učutkuje i ne preoblikuje mišljenje 'običnih' ljudi već upućuje istinu moći kroz kolektivnu kritiku intimnost (usp. Mote 2017). Umetnička praksa neposredne socijalnosti u uslovima migracija je jedan među činovima neposredne pravde koji transformišu politiku bez njenog oslovljavanja.

Zaključak

Procesi urbanizacije (nekro)tranzicije proizveli su nove prostorne konstellacije praćene istorijskim rezervizmom, nadolazećom finansijacijom, kao i promenom klasne, rasne i rodne dinamike u polju geografije stanovanja. Razumevanje odnosa socijalne umetnosti i stanovanja u perifernim uslovima zahteva razumevanje kontekstualno specifičnih odnosa koji su ključni za proizvodnju smisla, gradenje odnosa kao i stvaranje (anti)socijalnih institucija, u uslovima dezintegracije društva. Ipak, umetnost nije samo pasivni indikator zatećene situacije (usp. Rakita 2018). U uslovima tranzicijskog urbanizma i proizvodnje umetnosti na periferiji dva su ključna aspekta koja nemogu pomoći da razumemo potencijale i zamke savremene umetnosti koja ulazi u prostor stambenog pitanja. U pitanju su odnos spram ideološke reprodukcije tranzicijskih kapitalističkih odnosa i potencijali umetnosti u polju revinicije društvene reprodukcije i same tranzicije.

Kao što je pokazano, pragmatično-participativna umetnost u tranzicijskim uslovima, često nekritički pristaje na nametnute tranzicijske agenda pokrećući procesa kulturom vođenih urbanih regeneracija kako bi ostvarila određeni praktični učinak. U ulozi post-političkog dobrotvora ovakva praksa odgovara na efekte tranzicijske dezintegracije socijalnog kozmetičkim intervencijama u materialne

strukture kojima obećava poboljšanje kvaliteti života stanara i bolje kotiranje na tržištu nekretnina. Iako u svojoj nameri obećava proizvodnju kolektivita na mestu tranzicijske atomizacije, insistiranjem na participaciji kroz odnos ekspert-neuki takva praksa u stvari nameće model kolektivne građanske poslušnosti građana konzumenata. U navedenom primeru eksces društvenosti dešava se u odbijanju stanara da priviate ovaj pristup i njihovoj samoorganizaciji protiv nametnja ovakve prakse.

'Gola umetnost' sa druge strane nudi ogoljenu realnost posledica dezintegracije socijalnih institucija u nameri da šokira galerijsku publiku. Ulaženjem u komplikovani odnos sa svetom umetnosti i galerijskom praksom takav gest postaje u isto vreme netički gest kojim se putem izlaganja tela beskušnika ukazuje na moralnu posrnuost ne-društva i poziv u pomoć da se neizdrživa situacija posrnulosti državnih institucija reši. Neočekivane posledice ovog gesta ukazuju na silinu životnosti 'gole umetnosti' u polju nemoguće galerijske institucionalizacije socijalnog. Kao posledica nemoći umetnosti da zaštititi umetnika od efekata njegovog rada nastaje privremeno saveznštvo između stanara sklonika i umetnika kako bi se ova privremena institucija održala. Iza rada ostaju neostvarena očekivanja i potvrda da društvo ovde zaista nema.

Antagonistička socijalna umetnost u tranzicijskim uslovima fokusira se na ideološku proizvodnju koja omogućava reprodukciju tranzicijske segregacije i proizvodnju i reprodukciju nejednakosti u polju stanovanja. Ovakva umetnost nudi platformu za glasove i narativne potlačenih pod uslovom njihova kontekstualizacije u šire antihegemone narative. U najboljim primerima ovakva umetnost ukazuje na mesto tranzicijske traume, izgubljenu klasnu svest, kao i neophodnost proizvodnje istorizovanog kontranarativa u uslovima sve nadirućeg istorijskog revisionizma. Model participacije u navedenom primeru određen je logikom NGO aktivizma koji postaje mehanizam proizvodnje odnosa aktivista i potlačenih. Zbog svoje šire normalizacijske funkcije ovaj model ne uspeva da nas izbavi iz individualizacije i odnosa viktimizacije. Na rubovima efikasnosti NGO modela taj odnos prerasta u aktivizam koji podrazumeva deljenje veština i resursa u borbi sa antisocijalističkim tranzicijskim institucionalnim aparatom koji preti deložnjicom.

U svom izvaninstitucionalnom obliku u polju širih emancipatorskih borbi umetnost kao socijalnost postaje medij komunikacije i umetničkog eksperimenta na distanci od svodnika sveta umetnosti i hiperindividualističkog karrierizma. Takva umetnost podrazumeva rad u hibridnom plenumu u kome politika, umetnost i svakodnevni život postoje u neraskidivoj vezi. Snaga ovog pristupa je u konstantnom procesu učenja i razučavanja putem autorefleksivnog pregovaranja sopstvenog mesta u *no border* pokretu na distanci od 'mrтvih zona umetnosti'. Granice takve umetničke prakse u vezi su sa privremenosti i neodrživošću samog prostora na duge staze u uslovima antisocijalističke tranzicije i globalnog upravljanja migracijama.

Navedeni primeri i izvedena tipologija ukazuju na kompleksne kontradiktione odnose u polju proizvodnje socijalne umetnosti u uslovima tranzicije i aktuelnog stanja stambenog pitanja. Umetnost u svom socijalno-aktivističkom stanju razapeta je između konstantnog podvođenja, umetničke eksplotacije socijalnog i pokušaja da se osmisle alternativni narativi i oblici reprodukcije u uslovima odsustva društva. Takvo stanje koje uključuje konstantno suočavanje sa neočekivanim okolnostima često dovodi do proizvodnje nekoharentnih poruka. Aktuelno stanje je jednako pitanje kolapsa proizvodnje i ekonomije, koliko i reinvenicije međusobnih odnosa u polju reprodukcije svakodnevnog života, ali i same umetnosti. Zbog toga umetnost – ukoliko želi da bude

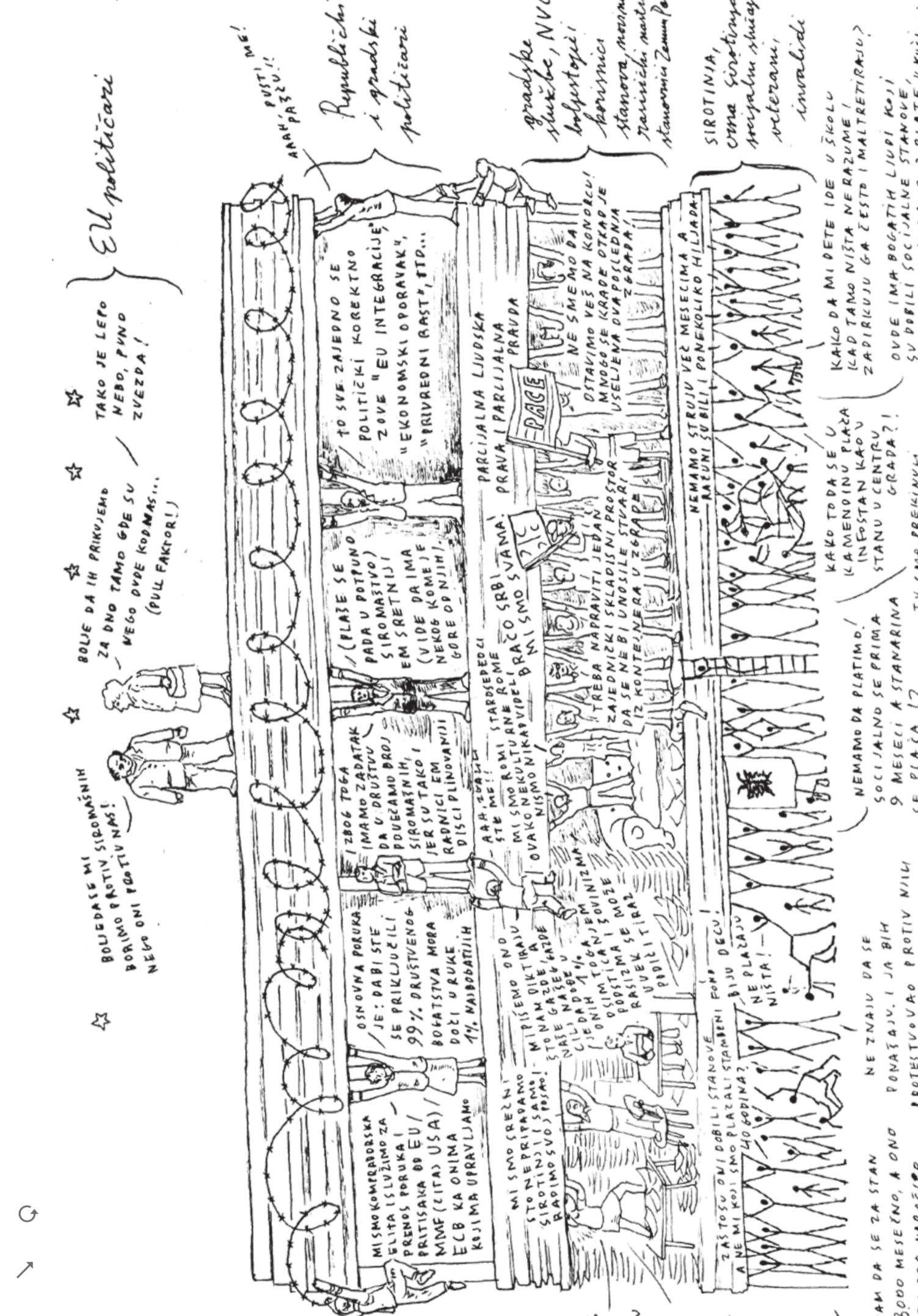
relevantan faktor u savremenim stambenim borbama i preusmeravanju pravca tranzicijskih procesa – mora da ima na umu ne samo ideološku proizvodnju i borbu u polju simboličkog, koja neminovo mora da uključi negaciju aktuelnog, već i političke oblike prefigurativnog i eksperimentalnog organizovanja i preispitivanja umetnosti u polju organizovanja novih (anti)institucija društvenosti.

Bibliografija

- Bobić, Mirjana. 2014. *Beskućnici*. Beograd: RZS.
- Christov-Bakargiev, Carolyn. 2012. 'Foreword.' U: *Theaster Gates: 12 Ballads for Hugenot House*. Cologne: Walther König.
- Dinerstein, Ana Cecilia, ur. 2017. *Social Sciences for an Other Politics: Women Theorizing Without Parachutes*. London: Palgrave Macmillan.
- Finkelpearl, Tom. 2013. *What We Made: Conversations on Art and Social Cooperation*. Durham i London: Duke University Press.
- Graziano, Valeria. 2017. 'Partisan Welfare – Group phantasy as social infrastructure.' U: *Solidarity Poiesis: I Will Come and Steal You*. Ur. Robin Vanbesien i Stephane Geene. b_books.
- King, Natasha. 2016. *No borders: the politics of immigration control and resistance*. London: Zed Books.
- Krusche, Jürgen i Philipp Klaus, ur. 2015. *Bureau Savamala Belgrade: Urban Research and Practice in a Fast-Changing Neighborhood*. Berlin: Jovis.
- Kucina, Ivan. 2015. 'The School of Urban Practices.' U: *Bureau Savamala Belgrade*. Ur. Jürgen Krusche i Philipp Klaus. Zurich: Jovis.
- Motta, Sara C. 2017. 'Decolonising Critique: From Prophetic Negation to Prefigurative Affirmation.' U: *Social Sciences for an Other Politics: Women Theorizing Without Parachutes*. Ur. Ana Cecilia Dinerstein. London: Palgrave Macmillan: 33–48.
- Müller-Wieferig, Matthias. 'Urban incubator.' URL: <https://www.goethe.de/ins/cs/sr/kul/sup/urb.html> (3.7.2019.)
- N1. 2018. 'Osnovan savet za kreativne industrije.' URL: <http://rs.ninfo.com/a374050/Biznis/Osnovan-Savet-za-kreativne-industrije.html> (3.7.2019.)
- Press, 2011. 'Javna spavanaonica kao umetničko delo.' URL: <http://www.pressonline.rs/zabava/dz-set-183792/javna-spavanaonica-kao-umetnicko-delilo.html> (3.7.2019.)
- Rakita, Milan. 2018. 'Srećno!' U: *Beležnica* 34–35: 119–129.
- Sholette, Gregory i Lucy R. Lippard. 2017. *Delirium and Resistance: Activist Art and the Crisis of Capitalism*. Ur. Kim Charnley. London: Pluto Press.
- Stafilakis, Kostis. 2014. 'Moralism and the (Greek) crisis of Cultural Resistance an Anti-Humanist Approach.' U: *Dialog: Political Power Reconsidered: State Power and Civic Activism between Legitimacy and Violence: Peace Report 2013*. Ur. Maximilian Lätsch. Zürich: Lit Verlag: 127–141.
- Ramujkić, Vahida. Intervju sa umetnicom. 21.07.2018.
- Stavrides, Stavros. 2015. 'Common Space as Threshold Space: Urban Commoning in Struggles to Reappropriate Public Space.' U: *FOOTPRINT* 16: 9–19.
- Vilenica, Ana. 2014. 'Beograd na vodi: Život kao privilegija.' URL: <https://www.masina.rs/?p=255> (3.7.2019.)
2015. 'The Art of New Class Geography of the City: Culture-Guided Urban Regeneration Serving the Modernization of the Periphery.' U: *The Gray Zones of Creativity and Capital*. Amsterdam: Institute of Network Cultures: 8–12.
- Yúdice, George. 2003. *The Expediency of Culture: Uses of Culture in the Global Era (Post-Contemporary Interventions)*. Durham i London: Duke University Press.

Napomena

Članak je dio istraživačkog projekta HOUSEREG koji podupire istraživački i inovacijski program Evropske komisije Horizon 2020 u skladu s Ugovorom o dodjeli bespovratnih sredstava Marie Skłodowska-Curie, br. 707848.

Šematski prikaz klasne borbe u naselju Kamendin; crtež Vahide Ramujkić je izrađen po narudžbi, kao radni/anketni i prezentacioni rezervit projekta 'Kamendinamike' koji su Nebojša Milikić i Tadej Kurepa realizovali u naselju 'socijalnih stanova' Kamendin u Zemunu Polju (Beograd) a u okviru projekta 'ACTOPOLIS' Gete instituta (2015/2016).

2) Crvena Treš— njevka nekad i sad

Glas Trešnjevke

Izbor priloga

Izbor priloga iz lista 'Glas Trešnjevke' (1932.-33.)

List 'Glas Trešnjevke' izlazio je u periodu od listopada 1932. do kolovoza 1933. Kao što mu i podnaslov sugerira – tjednik za komunalna, socijalna i kulturna pitanja zapadne periferije – bio je okrenut problemima onodobne periferije koju je gradska uprava zanemarivala i o kojoj se u dnevnim novinama pisalo tek povremeno i uglavnom podrugljivo, prvenstveno zbog 'divlje gradnje'. List je tako pokrivaо komunalne teme, dajući glas 'onima koji nisu ništa' – a kojih je zaista bilo mnogo. Samo proširena Trešnjevka 'sa svojih oko 3.100 kuća i oko 50.000 stanovnika' činila je četvrtinu stanovništva tadašnjeg Zagreba. Vodila ga je grupa mlađih skojevaca, a izvori navode da je

urednik u sjeni bio August Cesarec. Iako na vrlo ograničenom formatu i u kratkom roku (manje od godinu dana izlaženja, pod pritiskom cenzure) list je pratilo i međunarodna pitanja: uspon fašizma u Njemačkoj i na Pacifiku, pitanje patrijarhata i kapitalizma, ženskih prava, a preko lokalnih tema i kroz djelovanje Udruga umjetnika 'Zemlja' i Radne grupe Zagreb i odnos arhitekture i društva. Autori iz naroda – radnici, seljaci, studenti – redovito su u njemu objavljivali poeziju i kratku prozu.

– izbor priloga napravila je Barbara Gregor

Naša uvodna riječ Poziv uredništva i uprave →

Unutar zapadne strane Savske ceste i južno od pruge kolodvora Save, pa omedašene samom Savom i potokom Črnomercem, nastala su i izgradila se većinom poslije rada jaka naselja (Tratin, Trešnjevka, Ponračjevo itd.), koja su sa izgradnjom uvijek novog broja kuća i zgrada, povećavala i broj stanovništva. Već samim time nastali su za stanovništvo tih naselja, mnogi probleme i potrebe.

Posleratni nagli razvijati periferija uopće, od odustnutog je značaja u historiji grada Zagreba. Ondašnji skupi stanovi, a i danas ne mnogo jeftiniji, pridonijeli su i pridonosili još uvijek, osnovne razloge širenju periferija. O samim uzrocima tih razvijati periferija, pisat ćemo detaljnije na drugom mjestu.

List će biti i on mora da bude tribuna svih potreba i želja, biti će puls života naše periferije, tretirati će i braniti interes i predmete, koji su sviju tištu! Ukazivat na sve nedostatke, i tražiti uklonjenje istih!

Mise nećemo samo ograničiti na našu užu zapadnu periferiju, radio ćemo tretirati i pitanja ostalih periferija, jer su njihovi interesi ujedno i naši!

Mise nećemo kod tega rukovoditi nikakvom obzirima ili ličnostima, podvrći ćemo opravданoj kritici sve nedostatke našeg komunalnog života, a nama će biti samo drago, ako će nas mjerodavni samo takovim smatrati i po tome se ravnati!

Tretirat ćemo i donašati članke o svim javnim pitanjima: **o komunalnim problemima** (javne rasvjete, vodovoda, kanalizacije, cesta); **o socijalnim problemima** (djecijim skloništima, obdaništima, zdravstvu); **o kulturnim problemima** (školstvu, kulturnom radu među omladinom); **o našem društvenom životu** (sportskim, pjevačkim i drugim društvinama); sve su to pitanja, koja treba svestrano da se ispitaju i pokrenu.

Povrh toga donašati ćemo u svakom broju po koju novelu, donašati ćemo slike, karikature, šale, kratke prikaze vanjskih i domaćih dogadaja, kao i radio program i programe raznih važnijih priredaba, uopće članke o svim važnijim i aktuelnijim stvarima i dogadjajima.

Nastojat ćemo da opseg lista od 4 strane povećamo više puta na 6 ili 8 strana, da čitaoci odštetišimo za prostor koji oduzimaju oglasi, a kojim pribjegavamo s razumljivih uzroka.

Da sve to možemo sviđati, potrebno je, da se svi zainteresujemo za naš list, da ga širimo, propagiramo, da sakupljamo pretplatu i da saradujemo u njemu, da može da bude istinski pretstnik i odraz svih želja i potreba periferija. Samo na ovaj način možemo da krenemo naprijed.

Saradjujte! Čitajte i širite! Preplaćujte se!

Tražite svuda naš list! Naprijed za naš tjednik 'Glas Trešnjevke'!

Jednom riječu gradska uprava nije dosad

Poštarska plaćena

UREDNIŠTVO I UPRAVA:
ZAGREB, OZALJSKA UL. 73
PCŠT. ČEK. RAČUN: 37.660

IZLAZI SVAKE SUBOTE

Pojedini broj 1 Din

Mjesečna pretplata D 4—
Tromjesečna pretplata D 12—
Godišnja pretplata D 48—
Oglasni po naročitom ejeniku

GLAS TREŠNJEVKE

TJEDNIK ZA KOMUNALNA, SOCIALNA I KULTURNA PITANJA ZAPADNE PERIFERIJE

Godina I.

Zagreb, 1. listopada 1932.

Broj 1.

Naša uvodna riječ Poziv uredništva i uprave

Unutar zapadne strane Savske ceste i južno od pruge kolodvora Save, pa omedašene samom Savom i potokom Črnomercem, nastala su i izgradila se većinom poslije rada jaka naselja (Tratin, Trešnjevka, Ponračjevo itd.), koja su sa izgradnjom uvijek novog broja kuća i zgrada, povećavala i broj stanovništva. Već samim time nastali su za stanovništvo tih naselja, mnogi problemi i potrebe.

Mi se nećemo kod tega rukovoditi nikakvom obzirima ili ličnostima, podvrći ćemo opravданoj kritici sve nedostatke našeg komunalnog života, a nama će biti samo drago, ako će nas mjerodavni samo takovim smatrati i po tome se ravnati!

Tretirat ćemo i donašati članke o svim javnim pitanjima:

o komunalnim problemima (javne rasvjete, vodovoda, kanalizacije, cesta);

o socijalnim problemima (djecijim skloništima, obdaništima, zdravstvu);

o kulturnim problemima (školstvu, kulturnom radu među omladinom);

o našem društvenom životu (sportskim, pjevačkim i drugim društvinama);

sve su to pitanja, koja treba svestrano da se ispitaju i pokrenu.

A bač taj dio stanovništva — kako već spomenusmo — nije imao i nema jačeg uticaja u komunalnom životu grada Zagreba, aako je imao i to je znalo biti tek pažnja ranijih lokalnih političkih prilika i u koliko je što dobito, bilo je to dobro skalkulirano, da će se to povratiti, a i preplatiti! Kad se sve to uoči, ne izgleda li ono što se dobivalo, tek mrvice?

Jednom riječu gradska uprava nije dosad posvećivala veće pažnje potrebama periferije. Dnevne novine isto tako nisu posvećivale naročitu pažnju tim potrebama ili tek minimalno, a i to često skroz pogrešno, a znale su često iz izvjesnih pitanja i izbjegavati šale (slučaj 'divljih kuća').

Nastojat ćemo da opseg lista od 4 strane povećamo više puta na 6 ili 8 strana, da čitaoci odštetišimo za prostor koji oduzimaju oglasi, a kojim pribjegavamo s razumljivih uzroka.

Svi ti uzroci ponukali su nas, da pokrenemo ovaj naš tjednik i držimo da ćemo naći razumijevanja i potpore kod onih za koje smo i odlučili se na to.

bude istinski pretstnik i odraz svih želja i potreba periferija. Samo na ovaj način možemo da krenemo našu uklonjenje istih!

Treba da se svi važniji događaji dojavile ili napišu u formi kratkih članaka, te u tu svrhu otvaramo i upozoravamo na posebnu rubriku: **'IZ PERIFERIJE'**. Isto nam treba dojavljivati, o kojim temama da se najviše piše. Svi treba da budemo marljivi saradnici lista!

**SARADUJTE! ČITAJTE I ŠIRITE!
PREPLACUJTE SE! TRAŽITE
SVUDA NAS LIST!**
**NAPRIJED ZA NAS TJEDNIK
»GLAS TREŠNJEVKE!«**
UREDNIŠTVO I UPRAVA.

Ozaljska ulica, glavna arterija zap. periferije

6. načelnik na periferiji

Počeo je prije 14 dana na istočnoj strani grada, obišao je Barutanski jarak, željezničarsku koloniju, Donje Svetice, Petruševac i Žitnjak i prešavši u južni dio grada posjetio je Trnje, Kanal, Sigetec i Martinovku.

Ovaj korak g. gradonačelnika je ugodno iznenadio periferiju. Kada je već prošao dočekivan je svuda tužljikama, jer periferija zaista nije zasluzila ničime, da leži zapuštena u blatu i prašini neosvjetljena.

Gospodina načelnika prate činovnici gradskog građevnog ureda i njih žalbi i molbi je predbilježeno, dok je g. načelnik dao stanovnicima svih tih periferija okupljenim njegovim dolaskom vrlo malo obećanja, što može biti dobar znak; jer oni koji su prije mnogo obećavali, su vrlo malo činili. G. načelnik je podvukao; da priznaje hitne potrebe periferije, ali je istovremeno naglasio, da se zbog opće ekonomske krize ne moguće provesti sve što bi trebalo.

Unatoč toga obećao je maksimum djelatnosti za periferiju. Kada bi to bilo po nekoj osnovi, razgledava sam potrebe, a prema mogućnostima da onda uredi i higijenske i terenske prilike.

Samo razgledavanje potreba na periferiji uzeti će možda mjesec dana, tada si lako možete zamisliti kolike su te potrebe, koje treba da se udovolje. Mnogi poslovi zadržavaju g. načelnika. Put u Beograd a sada put u Skoplje kao predsjednika na skupštini gradova, također oduzimaju dragocijeno vrijeme.

Arhitektura i društvo

Predavanje arh. Planića u priredbi »Pučkog Teatra« dne 14. XII. 1932. ✓

Izbor priloga iz lista 'Glas Trešnjevke' (1932.-33.)

Arhitektura i društvo u nužnoj su vezi: društvo se razvija i formira pod vidom ekonomskih uslova, a arhitektura opet napreduje ili nazaduje – već prema tome na kojem se stupnju nalazi gospodska, ekonomска jakost, ili nemoć društva. Društvo, ili jedan sloj društva gradi svoj dom onako kako mu to nalažu njegovi vlastiti interesi i mogućnosti. Zato će radničke kuće na periferiji većih industrijskih gradova izgledati kao neke luknje, kamo se skrivaju divlje zvijeri i one su u stvari sve drugo, samo ne prostorije za stanovanje ljudi. Taj jadni izgled, nivo tih kućica uvjetovan je ekonomskim prilikama, materijalnim mogućnostima radnog sloja društva koji mora, iz svoje mizerne zarade izbiti trojako podmirenje: krov nad glavom, zahtjev želuca, odjeću za zaštitu od toplinskih promjena i službenog morala. Svaki je od ovih triju uslova bezuslovan i teško je odrediti: koji je važniji. Jer: mora se i jesti, mora se i odjevati, ali mora se i stanovati tj. imati neko mjesto na kojem se čovjek može odmoriti izvjesno vrijeme unutar 24 dnevna sata. Sad ako manuelcu njegova neznatna zarada jedva dostaje za hranu i odjeću, kako će on iznajmiti pristojan stan, koji jer je skup, prelazi njegovu ekononsku snagu, tj. onaj višak koji mu je preostao iza plaćene hrane i odjeće.

Onda se radnik okreće drugoj pomoći. Unajmljuje krpicu zemlje izvan grada i na njoj postavlja nešto što onda drugi nazivaju kućicom. No da ta druga »pomoć« nije nikakova pomoć, prikazat će nam ove brojke iz zagrebačke periferije. Za 50 kvadratnih hvati zemljišta plaća radnik Din 900. – godišnje najamnine, dok to samo zemljište vrijedi po kupovnoj cijeni u svemu 4–5000 Din. Tu je dakle veći postotak eksploracije nego na najskupljem zemljištu u centru grada. Kako vidimo prilike radnika stoje na svojem najnižem stupnju. I jer radnik ne može da i dalje smanjuje izdatke za stanovanje – a stanovati se mora – on je prisiljen da reducira svoje izdatke za odjevanje. To snizivanje ide sve do stepena ispod najniže vitalne granice tih potreba – i odatle se rada sve ono zlo, kao, slabost, klonulost, najrazličitije bolesti, mlakost za rad itd., koje možemo karakterizirati kao specifične osobine nesretne periferije, bez ikakve krivnje na njoj samoj.

Tako izgledaju kuće što ih gradi proletarijat za svoje najnužnije potrebe – za odmor. A u koliko su tu prostorije i za stanovanje, kod obitelji s djecom, položaj je stanovnika takovih prostorija – špilja još težiji i strašniji. Slabokrvnost, rahičis, tuberkuloza, mlakost, ponurenost, redovito su i

Broj 13—14.

GLAS TRESNJEVKE

Strana 3

TON-KINO ZAGREB TRATINSKA CESTA BR. 69

22.—25. Maroko. Marlene Dietrich, Adolf Menjou
25.—26. "Kralj i matvih. Richard Ar-
ka i Mary Brian.
31. 2. "Islet u Štet. Charlote Suza
i Feli Hessard. 100% njemčka
fon-opereta
3.—5. "Ljubav keza Menšikova. Lil
Dolman.
"Putetak dnevnog u 7 i 1410; ne-
dijeljom u 1511 prige podne Mat-
seja, po podne u 3, 5, 7 i 1410.

jući vesele pjesme, a strina bi ili
nudila kolacim i raskojan pratice u
po glasa njihovu pjesmu.

»Draga dobra strinot! — nastavlja
Toma. Molim te kao Bogu vodi mi
odavde. Raditi će sve što god mi ka-
žeš i biti u dobar. I kad još malo
odrastem, molit će našeg gospodina
načelnika, da me uzmre u općina za strazara i zato će te hraniti i
bruniti se za tebe i Bogu se mo-
ći i onda kad umreš. Ja bi sam po-
bjegao odavde, ali nemam obuće, a
snijeg je velik. Gazda mi ih ne će
kupiti, jer veli da sam ja još malen
i da mi ntrebaju.«

Tu Toma opet zastane: plati mu
nakrvni usta i jecajući malom žuču
vom rukom otare oči.

»Plaćam svaki dan — pisao je
dalje — i tako mi je teško, da ti
ne mogu reći. Svi me tuki i nedaju
mi jesti, a glasan sam i levo bi ma-
kor kuhar. Molim te kao Bogu da
odmah po mene, jer ja ču ovdje
usnejeti. I spremi mi malo kolac,
jer ga već dugo nijesam jedio. Po-
zdravlja te vođi Toma Pavila.«

Toma savlje list u isto tako zgu-
žvanu kuvertu i napisavši adresu
potroši na poštini onako samo u ko-
sušili.

Vedra zimska noć dahmula je u
selo neobično studen. Seljeg je skri-
pao ispod hoshu Tominih nogu. To-
ma uspori korake i u svojem mas-
lam, izglednjonom i ispacenom tje-
lu osjeti neobičnu malakslost. Je-
duva se dovuće do pošte i bacavi
pismo okrene prema kući. Od boli i
zame navrle mu suze, tijelo mu se
tresto, a noge kada su srasle o
smrznuto tlo. Napne posljednju snagu.
Tetura je do kuće... još samo
nekih stotinu metara, ali iznenadno
sruli se u snijeg kraj ceste. Nije
imao više snage da se digne ili da
krinke. Cuo je još kako se pokraj
njega vracaju ljudi sa ponosnic i ka-
ko je gazda prošao po dvorištu što
ga nije nasaob u sto i sto mu nije
skuhao vino. U glavi je osjećao još
samo neko škrpanje i pričinilo mu se
da se je vratio s općine i da se
sabljom o pasu šeće po sobi, a
strina da sjedi kraj peći i mota ku-
delju.

Ujutru kad su se ljudi vrácali sa
zornice, našli su ga smrznutog u
grabi sa otvorenim i nasmijanim us-
nicama. 2.0.

SRETAN BOŽIĆ I NOVU GODINU
svojim cij. mušterijama želi

Antun Weber

Specera delikatese
Tratinska c. 15.

Priovrásredna roba kao banatsko
brašno, kava, čaj, keks, rum, liker,
itd.

Solidno cijene — Dostava u kuću
Nazovite telefon 51 : 81.

Socijalna skrb i gradska općina

Domosimo ovaj značajan članak
„Jutarnjem Listu“, značajan zbog
toga, što smo uvjereni, da je ono
što je napisano u njemu, samo bla-
ga kritika, rada gradske socijalne
skrb za sirotinu. Zagrebačka per-
iferija znati, da, koliko je moralna
pretprijeti muke, dok je došla do ono
nekoliko kilograma kruha za Božić,
sve bez potrebe i sve zbog toga,
jer za sirotinu nemaju sreća ljudi,
koji su zvani, da se o njoj brišu.
Moguće, da su činovnici toga od-
sjeka okupirani poslovima na gro-
brijanu. Socijalna politika naime ne
ni toliko, koliko dnevnice prilikom
ekshumacija na grobrijanu. Veli se, da
činovnik, koji prisustvuje ekshum-
ciji ubire, da taj posao 200 dinara
od jednog mrtvca, a toliko dobitje
deset obitelji i još čekaju više nego
mrtvaci. Sta čemo da jed je jagma
za mrtvacima i dinarima a ne za
sirotinu, ako su sirotinu.

Za ovo sto se događa na grad-
skom majuru u Patičinjkoj ulici,
nismo mogli naći zgodne riječi u
hrvatskom jeziku, pa smo zborog
upotrebili turski izraz „çizmit-
tuse“. Jer taj izraz obuhvaća i ru-
svaj i damar i veselje i nered i —
jednom rijeći sve ono, što se događa
na gradskom socijalnom odsjeku.

— Prema tome bilo bi to neki
çizmitusluši odsjak.

Ono što smo mi isticali, a to je,
da je potrebno na vrijeme provoditi
organizaciju poslovanja, pokazalo se je
kao nade da se sprovdano. Tu
opravdanost, na žalost, osjećaju na
svoju količinu siromasnje, koje nadarjuje
zagrebačko dobro srce i gradska
općina i još nekoliko nižih namještja-
nika gradskog socijalnog odsjeka,
dok se sice anata gradskog so-
cijalnog uređa, ti će bez dobitju
sve, zabilježiti. »Socijalni odsjak
sviđavio je ove godine govorile po-
sao: nadario je 1975 i tri četvrtine
djeca ciljanama, 579.17 obležiti bra-
snom, izdalo sedam milijuna obroka
hrane, 147 cijenjaka drva itd. id.«

Medituj da sada je činjenica, da
je socijalna skrb loša organizacija,
da je nezadovoljstvo i onih, koji ne-
daju dobitju i onih koji ne dobiju ni-
sta, veliko. Prvih, zbog toga, što su

radnik ne može da i dalje smanjuje
izdatke za stanovanje — a stanovi-
vat se mora — on je prisijen da
reducira svoje izdatke za odjevanje.
Te anizivanje ide sve do ste-
pena ispod najniže vitalne granice
ih potreba — i odatle se radi sve
ono zlo, kao, slabost, klonulost,
najrazličitije bolesti, mlakost za
rad itd., koje možemo karakteri-
zirati kao specifične osobine nesreće
periferije, bez ikakve krivnje na njoj
vlastivo.

Tako izgledaju kuće što ih gradi
proletarijat za svoje najnužnije po-
trebe — za odmor. To i nijesu pro-
storije za stanovanje nego samo za
onaj najnužniji odmor. A u oliko su
to prostorije i za stanovanje, kod
obitelji s djecom, položaj je sta-
novnika takovih prostorija — špi-
ja još težji i strašniji. Slabokrv-
nost, rahitis, tuberkuloza, mlakost,
pogurenost, redoviti su i stani pria-
toci stanovnika — djeci i odraslim
— koji stanuju u takovim nesvje-
tim, nezračnim, nesuncanim, sm-
dijivim, vlažnim, skudenim luknja-
ma periferije. Tu je kuća — ovo go-
re opisano ne može se tim imenom
niti nazvati — sasvim izgubila ka-
rakter doma, i svaki se je nježa
stanovnik kloni koliko god sam
može.

Promotrimo sada kako gradi gor-
nji sloj društva, gradske općine. Si-
ri siromašniji slojevi gradske klas-
e žive i grade svoje kuće tih
periferije, i što se tiče unutrašnjosti
prostorija u tim kućama, one nijesu
daleko iznad nivoa onih sa perife-
rije. Ali ipak iznajmljivanje takovih
prostorija vrlo je unosivo, i vlasnik
jednokatne kuće s tri-četiri stisnuta
nezdrava stana može u petom stanu
sasvim gradska udobno živjeti.

Visokogradanski centrum ima
opte svoje specifične karakteristike.
I tu je kuća izgubila polupuno svoj
prijašnji pojam, prirodne značenje.
Pojam kuće ka doma u ustupu
pred pojmom kuće kao trgov-
čekog poduzeća, kao vrela
prihoda i exploitacije. Ona je jednostavno pretvorena u tr-
govacku robu, s kojom se trguje i
spekulira po volji. Stoga je posjedovanje
više takovih velikih kuća po-
stalo profesijskim, zanatom i danas
već im čitava klasa ljudi ured po-
zivom supravu kuće, i od iznaj-
mljivanja takovih M i e t s a s-
r i r a k s k o ř ř i v i g o s p o d i n u k u e v l a-
s n i k . Sva je današnja izgradnja osim
čisto obiteljskih kuća postavljena
na bazu rentnovog procenta. On je
odlučujući faktor izgradnji i podjeli
kuća, ulica, parkova i zraka. Zato
su i te kuće bez ikakvih higijenskih
zahtjeva i premda današnje gradi-
teljstvo nosi oznake kolektivnih in-
teresa, to je ipak graditeljstvo samo
jednog sloja društva, a na zajed-
nice. Zajednica sudjeluje u izgrad-
nji, a koristi pobrin pojedinci.

Predavanje arh. Plašić u
priredbi Pučkog Teatra
dan 14. XII. 1932.

Arhitektura i društvo u nužnoj
su vezi: društvo se razvija i formi-
ra pod vidom ekonomskih uslova,
a arhitektura opt napreduje ili naz-
naje — već prema tome na kojem
se stupaju nalazi gospodarska, eko-
nomski jakost, ili nemoć društva.
Društvo, ili jedan sloj društva gra-
di svoj dom onako kako mu to na-
lazi, njegovi vlastiti interesi i mo-
gućnosti. Zato će radničke kuće u
periferiji velikih industrijskih
gradova izgledati kao neke luknje, kamo
se skrivaju divlje zwijeri i one su u
stvari sve drugo, samo ne prostori-
ja za stanovanje ljudi. Taj jedini iz-
gled, nivo tih kuća ujednjeno je
ekonomskim prilikama, materijalnim
mogućnostima radnog sloja društ-
va koji mora, iz svoje mizere za-
rade izbiti trojako podniranje: krov
nad glavom, zahjeti želuci, odjeća
za zaštitu od topinskih promjena i
službenog morata. Svaki je od ovih
triju uslova bezuslovno i teško je

Kako vidimo prilike radnika stope
na svojem najnižem stupnju. I jer

Strana 2

GLAS TRESNJEVKE

«NOVO OTVORENI BUFET»
Na Savskoj cesti u podvožnjaku,
preporuča svoja najzabranjena vina,
kao rabiču i likere, te sve vrste hla-
dina, jela i trfika. Za najboljniju
postugu kao i kvalitetu jamači i pre-
poruča se:

Fredo Schulc
OZALJSKA 30
trg. Špecerija, dobra roba, niske
cijene. Dostava kuću.

opet biti uska, nehigijenska, bez
svjetla.

Mi bismo se i u arhitekturi morali
ugledati u dobre primjere inozem-
stva (Njemacka). Tamo se kupuju
jeftini i zlijšnji kraj grada. Na tim
kompleksima izgradjuje sada grads-
ka općina, uz suradnju radničkih
prestavnika, tipizirane, higijenske,
radničke stanove u zajedničkim ili
obiteljskim kućama. Radnici zatim
mjesto stanarine otplaćuju te kuće,
i one postaju s vremenom njihovo
vlasništvo.

Još je na boljoj ekonomskoj bazi
izgradnja drevnih kuća u Danskoj i
Norveškoj, s niskom dugongodis-
njom isplatu cijene privatne
svjetline.

Druženje je u obiteljskim villa-
ma bogatog građanina. Tu postoje
zasebne soće za pojedine svrhe:
soća za biljar, za bridi, zimski i
ljetni bazen za djecu, soća za mu-
šku i žensku garderoberu, soća za pu-
šenje i tako upravo u besko-
načnost. Na pojedinca tu dolazi i pre-
ma obitelji s djecom, položaj je sta-
novnika takovih prostorija — špi-
ja još težji i strašniji. Slabokrv-
nost, rahitis, tuberkuloza, mlakost,
pogurenost, redoviti su i stani pria-
toci stanovnika — djeci i odraslim
— koji stanuju u takovim nesvje-
tim, nezračnim, nesuncanim, sm-
dijivim, vlažnim, skudenim luknja-
ma periferije. Tu je kuća — ovo go-
re opisano ne može se tim imenom
niti nazvati — sasvim izgubila ka-
rakter doma, i svaki se je nježa
stanovnik kloni koliko god sam

U današnjoj Rusiji ide razvoj gra-
devne djelatnosti paralelno s razvo-
jem industrije. Kuće se grade od
najnefiljnih proizvoda, često od in-
dustrijskih otpadaka, samo da gra-
đnja počinje u kvadratnim metara po-
vršine, za razliku od periferije, samo
da se obitelji s pojedincima, a dje-
ci, žene i stariji, sasvim uključuju u
praktičnu privrženost. U indu-
strijskim se predjelicima grade ve-
liki kolektivni kuće za 800 ljudi.
Svaki stanovnik ima posebne higijenski
urednu sobu, za odmor i spavanje.
Jedino je blagovaonica zajednička. Djeca se pak odigravaju u
državnim internatima. No pored ovih
zgrada za kolektivno stanovanje
grade se i tipizirane obiteljske kuće,
jednostavne, ali prema higijenskim
zajednjima. — Predavač po-
praćuje ova razlaganja o re-
jenciji stanbenog pitanja u Rusiji,
informativnim projekcijama slike iz
jedne Francuske revije, a inače je
u cijelo predavanje počrpošeno brojnim
(90) projekcijama iz naše i stra-
vene savremene arhitekture. Narčito
da se upotrebljava i učinkovita
predavanja.

U pogledu graditeljskih foruma i proporcija koje bi morale stajati
u skladu sa higijenskim zahtjevima
do mračne također pokuditi mnogo
poziv. Sam Zagreb nije nebroje-
no, da bude što ekonomičnija, a dje-
čnost što ekstenzivnija. U indu-
strijskim se predjelicima grade ve-
liki kolektivni kuće za 800 ljudi.
Svaki stanovnik ima posebne higijenski
urednu sobu za odmor i spavanje.
Jedino je blagovaonica zajednička.
Obzirom na blagdane odlučio je
g. Lupret besplatno šišati siromaću

dječju sa Trešnjevke kroz tri dana
t. utorka, srijedu i četvrtak (27.
do 29. XII.).

Ovaj plenitni gest g. Lupreta
pozdravljam, jer vidimo da se naš
građani barem brižu za našu siro-
mašnu dječju u ovu tešku vremena.
U ovaj lijep primjer trebali bi i
drugi naši sugrađani da se ugledaju,
da se pomognu barem onim najbe-
dnijima.

noći pokazati, već je put od zamislj-
i do scenskih realizacija dug i iziskuje
nisi eksperimenta.

Djelo koje Pučki Teater upravo
vježba i s kojim namjerava izdati u
javnost je »Matija Gubec slobodna
dramatizacija s Šenonovim romanom
»Seljaka bunac«.

Da je rad Pučkog Teatra postavljen
na ispravne temelje, da je po-
zitivan i da će on značiti novi polet
u našem kazališnom životu dokaz
sai izjave i smjeljenje prominentnog
stručnjaka zagrebačkog Narodnog
Kazališta, koji su prisutstvovali
scenskim pokusima s Matijem Gupcu,

kojima su izrazili svoje oduševljenje
nad dosada postignutim rezul-
tatima.

ma. Naročito što su zapazili i što
valja potratiti, to je golema volja i
disciplina svih članova, koji aktivno
sudjeluju.

Metoda rada jednog teatra uvje-
tovana su principima i programom
tog teatra. Karakteristične metode
rada Pučkog Teatra jest planski rad
gdje nijedna situacija, nijedna gesta
nije prepuna sličnosti, samovolji ili
temperamenta glicuma već
je jasno odredena u sklopu scenske
postavke.

Kočku Pučki Teater ostvaruje od
svog programa i koliko su ispravna
njegova nastojanja praktički će se
moći ocijeniti prilikom izvedbe »Ma-
tije Gupca.«

Na mnogobrojne dopise malih
privatnih i profesionalnih kuća
izgradnja drevnih kuća u Danskoj i
Norveškoj, s niskom dugongodis-
njom isplatu cijene privatne
svjetline.

Moramo naglasiti, da naš tijednik
»Glas Tresnjevke« odmah u početku
nije trebao komunicirati sreću
i sasvim privrženost higijenskih
zajednjima, kako smo u 1. broju
nastavili, da svoja prava brani ja-
vno putem štampe, a ne da se raz-
bacujemo grožnjama u smradnim kr-
mama.

S toga upućujemo ovaj poziv svi-

ma prijateljima, kojima je iskreno
stalo da procvata našeg lista, da će
se odzivati ovoj našoj anketi, svjet-
lini odzivima i mislima u punoj mje-
ri, tako da možemo odlučiti se za
eventualnu promjenu u saglasnosti
većine prijatelja našeg lista.

Zelje i dopise slati na upravu pod
»Za promjenu naziva lista?«
UREDINSTVO.

POZOR RODITELJIMA SIROMA-
HINI DJECE!

Brijacko-frizerski salon Pavno
Lupret presepio se danom 21 o. m.
iz Ozaljske 40 u Ozaljsku 22 tij. po-
ličje, gdje će imati ujedno i poseb-
no odnoze da time se i nadalje
prepreči cij. općinstvu.

Obzirom na blagdane odlučio je
g. Lupret besplatno šišati siromaću

dječju sa Trešnjevke kroz tri dana
t. utorka, srijedu i četvrtak (27.
do 29. XII.).

Ovaj plenitni gest g. Lupreta
pozdravljam, jer vidimo da se naš
građani barem brižu za našu siro-
mašnu dječju u ovu tešku vremena.

U ovaj lijep primjer trebali bi i
drugi naši sugrađani da se ugledaju,
da se pomognu barem onim najbe-
dnijima.

Naši sugrađani, da se ugledaju
i budu elegantan i otmen, a za male pare

Elegantna odijela

od Din 230.— dalje
Kratki zimski kaputi (Mikado)

od Din 220.— dalje
Raglani

od Din 350.— dalje
Crni zimski kaputi (Paleto)

od Din 500.— dalje
Dječja odijela

od Din 80.— dalje
Dječji zimski kaputi (Marine)

od Din 180.— dalje

Veliki izbor svakovrsnih hlača

Samo kod:

Luka Omčikus
frgovina gotovih odijela
Zagreb, Ilica 68

ni pratioci stanovnika – djece i odraslih – koji suju u tokovim nesvijetlim, vlažnim, skućenim vjama periferije. Tu je kuća – ovo gore opisano ne može se tim imenom niti nazvati – sasvim gubila karakter doma, i svaki se je njezin stanik kloni koliko god samo može.

romotrimo sada kako gradi gornji sloj društva, gradanski sloj. Širi siromašniji slojevi građanske društvene žive i grade svoje kuće tik do periferije, i tako se tiče unutrašnjosti prostorija u tim kućama, ali nijesu daleko iznad nivoa onih sa periferije. Uprkos iznajmljivanju takovih prostorija vrlo je skoro, i vlasnik jednokatne kuće s tri-četiri stiže u nezdrava stana može u petom stanu sasvim gradanski udobno živjeti.

sokograđanski centrum ima opet svoje specifične karakteristike. I tu je kuća izgubila potpuno prijašnji pojam, prirodno značenje. Pojam kuće kao doma ustupa pred pojmom kuće kao privaćkog poduzeća kao vrela prihoda i eksploracije. Ona je jednostavno pretvorena u trgovinu robu, s kojom se trguje i spekulira po volji. Uz to je posjedovanje više takovih velikih kuća

o profesijom, zanatom i danas ima čitava
judi ured pod nazivom »uprava kuće«, i od
stavljanja takovih Mietskasarn i raskošno živi
din kućevlasnik. Sve je današnja izgradnja
čisto obiteljskih kuća postavljena na bazu
vnog procenta. On je odlučan faktor u iz-

i podjeli kuća, ulica, parkova i zraka. Zato kuće bez ikakovih higijenskih zahtjeva i da današnje graditeljstvo nosi oznake konih interesa, to je ipak graditeljstvo samo g sloja društva, a ne zajednice. Zajednica uje u izgradnji, a korist pobiru pojedinci.

vidualna izgradnja t. j. izgradnja koju di-
ju interesi pojedinaca, ide nesumnjivo na
zajednice. Danas se posvuda propagiraju
članci: Dajte ljudima zraka i sunca, ali individu-
alna izgradnja ne pita za parole nego za interese.
S kućevlasnika zahtjeva da se na danom
mjestu izgradi što više prostorija. Jer sve
je, jesu li sobe velike ili nešto manje. Stan
je i toliko soba ima svoju stalnu cijenu.
Toga su takove prostorije nehigijnski stješ-
ljivaci, mračne, nesimpatične.

ručnjacima je u obiteljskim vilama bogatog grada... Tu postoje zasebne sobe za pojedine svrhe: za biljar, za bridž, zimski i ljetni bazen za djecu, za mušku i žensku garderobu, soba za pušenje i dalje upravo u beskonačnost. Na pojedinca dolazi i preko 150 kvadratnih metara površine, razliku od periferijske natrpanosti, gdje obitelj jest članova stanuje u sobi koja je manja od kuće u malo boljem stanu, u kojoj nitko ne stanuje. Psi u stanu bogatijeg građanina imaju svoju i fotelj na kojem spavaju, a koliko je kuća na feriji uopće bez drvenoga poda!

pogledu graditeljskih forama i proporcija koje
orale stajati u skladu sa higijenskim zahjevima
na treba također pokuditi mnogo toga. Sam
treb daje nebrojeno mnogo primjera kako se s
ogo sretstava, po individualnoj izgradnji, može
ogo pokvariti i stvarno korisnoga malo učiniti.
as se pod arhitekturom razumijeva vanjska
asna fasada. Po fasadi na kojoj su upotrebljene
dosadašnje arhitektonske tekovine (ukrasi
orijskih stilova) hoće se izraziti uloga vlasnika
ruštvo, njegova ekonomski snaga. Za samu
higijenu doma (sunčanost, svjetlo, zračnost,
stornost) nikog nije briga. Privatna izgradnja
nesretnoj parcelaciji zemljišta Zakladne bol-
, umjesto jedinstvene reprezentativne palače
lske općine, ne će biti ništa naprednija od ne-
enskih, predratnih blokova kuća naokolo nje
e, i ako tu gradnju izvode naši najbolji arhitekti
jmodernnijoj gradevnoj konstrukciji. To je na-
sto zato, jer se zbog skupog gradilišta, izgradije
dopustivi prostor. Dvorišta će tako i opet biti
a, nehigijenska, bez svjetla.

i bismo se i u arhitekturi morali ugledati u primjere inozemstva (Njemačka). Tamo se najbolje jeftina zemljišta kraj grada. Na tim kompleksima izgradiće se sada gradska općina, uz suradnju arhitekata, predstavnika, tipizirane, higijenske radne stanove u zajedničkim ili obiteljskim kućama. Nekoncipirani radnici zatim mjesto stanarine otplaćaju te kuće, i postaju s vremenom njihovo vlasništvo.

š je na boljoj ekonomskoj bazi izgradnja državne kuće u Danskoj i Norveškoj, s niskom dugotrajnom isplatom u cilju privatne svojine.

današnjoj Rusiji ide razvoj gradevne djelatnosti paralelno s razvojem industrije. Kuće se grade najjeftinijih produkata, često od industrijskih materijala, samo da gradnja bude što ekonomičnija i djelatnost što ekstenzivnija. U industrijskim predjelima grade velike kolektivne kuće za 800 stanova. Svaki stanovnik ima posebnu higijensku uređajuću sobu, za odmor i spavanje. Jedino je blagovaštvo zajednička. Djeca se pak odgajaju u državnim školarstvima. No pored ovih zgrada za kolektivno sticanje grade se i tipizirane obiteljske kuće, u stacionarnim, ali prema higijenskim zahtjevima. Uz davač popraćuje ova svoja razlaganja o rješenju jednog pitanja u Rusiji, informativnim projekcijama i slikama iz jedne Francuske revije, a inače je cijelo razlaganje popraćeno brojnim (90) projekcijama i strane savremene arhitekture. Naročito je interesantna projekcija radničkih naselja usred zelenila u poljskoj, kao primjer planski smisljene arhitekture.

praktičan zaključak za nas i naše prilike bio bi
U epohi 1919 do 1931 utrošeno je u Zagrebu
dvije milijarde dinara za gradnju loših stanova
ili kuća, a sve krivnjom individualne izgradnje.
predlogu savremenih arhitekata moglo bi se
novcem, a planskom kolektivnom izgradnjom,
iti manje površine, izgrađene kućama, i veće
šrine za parkove, igrališta i šport. Dobila bi se
a gustoća pučanstva, pod boljim higijenskim
vima i većim komforom.

M.

Prvi prijedlog za osnivanje jedne tržnice na Trešnjevki pao je 11. rujna 1929. godine — dakle upravo pred tri godine — na odborskoj sjednici za onda još postoće komunalne organizacije na Trešnjevki, kojoj je bio predsjednik g. Stjepan Mance. Istovremeno bilo je zaključeno da se pošalje na gradsko načelstvo molba za uspostavu iste.

I zista već 3. ožujka 1930. bio je nadzornik g. Novosel na Trešnjevki i načinio nacrt, po kojem je gradsko načelstvo odobrilo i dalo naredenje grad. građevnom odsjeku, da se u tu svrhu opredijeli gradsko zemljište na Ozaljskoj ulici kod mosta tik uz potok Kuničak i to u površini od 40 metara duljine i 20 metara širine.

Po tom, za neputna dva mjeseca bila je tržnica dovršena i po nalogu grad. načelstva otvorena 23. travnja 1930. god.

Vrijedno je još zabilježiti, da su prvi od prodavača došli s svojim »štandovima« Dragutin Maleković, prodavač južnog i domaćeg voća, Justina Novak i Andrija Prelec, prodavači povrća i sa mesarskim »štandom« poznati na trešnjevački mesar Emil Dobrić. Od tog dana na toj našoj trešnjevačkoj tržnici počeo je život kao i u svim sličnim tržnicama sad s više, sad s manje probitaka kao za prodavače, tako i za kupce.

Danas imade oko tridesetak stalnih »štandova« kroz cij dan i do stotinu stalnih dopodnevnih prodavača na klupama počam od povrća pa do prodavača kruha i mesara.

Za vrijeme radova na glavnom kanalu bila je kratko vrijeme tržnica premještena na Novu Cestu uz školu, međutim sada je opet na svojem starom mjestu uz potok sa nešto povećanim prostorom.

O tržnici na Trešnjevci

Sama tržnica izbacuje već danas lijep dohodak za gradsku općinu, što i posve razumijemo.

Mi sada ne možemo da iznašamo mnoge nedostatke tržnice, već ćemo se dotaknuti jednog od najvažnijih pitanja naših prodavača, a i kupaca, javni nužnik. Da li bi se gdje drugdje moglo zamisliti jednu tržnicu a bez javnog nužnika?

Me ne znamo koliko imade na tome istine obzirom na Higijenski zavod, jer nam izgleda gotovo nemoguće, ali ćemo se za tu stvar interesirati, i potaknuti na nadležnom mjestu, pa držimo da ćemo u tom pravcu naći potpore kod onih, koji imaju svakodnevno posla na tržnici.

Postavljanje javnog nužnika na tržnici na Trešnjevki je uz potrebu i higijenska potreba, koja će bezuvjetno trebati da se riješi u najkraće vrijeme!

Hoće li gradska općina skoro izvesti ovo?

Postavljanje javnog nužnika na tržnici na Trešnjevki je uz potrebu i higijenska potreba, koja će bezuvjetno trebati da se riješi u najkraće vrijeme!

Hoće li gradska općina skoro izvesti ovo?

V podrumu kmičnem

•••

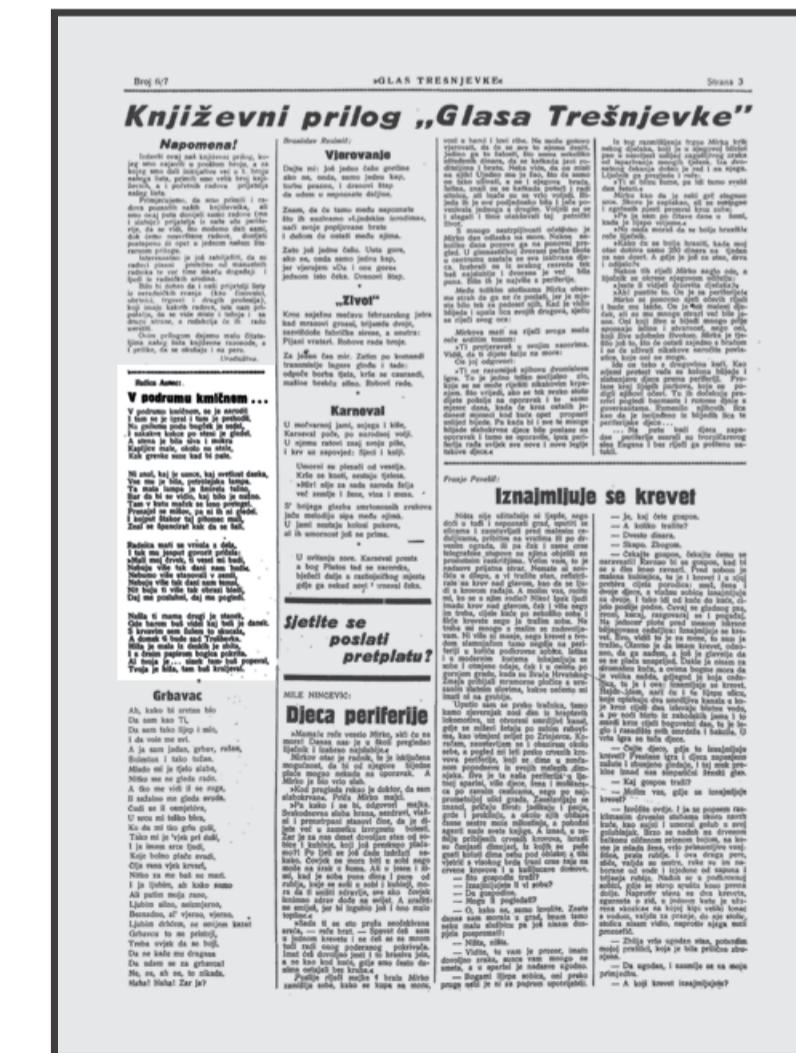
V podrumu kmičnem, se je narodil
I tam se je igrali i tam je prehodil.
Na gnilemu podu bogček je sedel,
Isakave kuke po steni je gledel.

A stena je bila siva i mokra
Kapljice male, okolo su stale,
Kak grenke suze kad bi pale.

Ni znal, kaje sunce, kaj svjetlost danka,
Vse mu je bila, petrolejska lampa.
Ta mala lampa je žmirela tužno,
Bar da bi se vidlo, kaje bilo nužno.
Tam u kutu maček se lepo pretegl.
Prenajel se mišov, pa ni ih ni gledel.
I kajput štokar taj pitomec mali,
Znal se špancirat kak da se šala.

Radnica mati se vrnula z dela,
I tak mjučput gorovit pričela:
»Mali moj črvek, ti vesel mi budi,
Nebuju više tak danim hudi.«
Nebumo više stanovali u zemli,
Nebuju više tak danim temni,
Nit bujti ti više tak obrazni bledi,
Daj me posluhni, daj me pogledi.

Našla ti mama drugije stanek,
Gde barem buš videl kaj beli je danek.
Skravim sem žulem to skucala,
A domek ti bude sad Trešnjevka.
Hiža je mala iz deskih je zbita,
Is černim papirom bogica pokrita.
Alt troja je ... sinck tam buš popeval,
Tvoja je hiža, tam buš kraljeval.

— Ružica Ausec

Poštarska plaćena

IZLAZI SVAKE SUBOTE

Pojedini broj 1 Din

UREĐNIŠTVO I UPRAVA:
ZAGREB, OZALJSKA UL. 73
PCŠT. ČEK. RAČUN: 37.660

Mjesečna pretplata D 4—
Tromjesečna pretplata D 12—
Godišnja pretplata D 48—
Oglasni po naročitom cjeniku

GLAS

TREŠNJEVKE

TJEDNIK ZA KOMUNALNA, SOCIALNA I KULTURNA PITANJA ZAPADNE PERIFERIJE

Godina I.

Zagreb, 8. listopada 1932.

Broj 2.

Silno! Jako silno! Uredite Ozaljsku ulicu!

U 1. broju našeg lista predviđili smo, da će kiša zateći gradnju kanala kroz Ozaljsku ulicu i učiniti ju neprohodnu.

DANAS ZOVEMO U POMOC!

Nijesu samo stanovnici Ozaljske ulice u pitanju, nego hiljade onih, koji samo tom ulicom mogu doći do svoga stana.

Za vrijeme kiša, voda je provala u stanove i u dućane, međutim kiša ne prestaji i samo se mogu ponavljati sve nedaleće, koje vrši bujica u kućama.

Kad dake kroz močvare i blata, stanovnici stignu umorni sa rada kući, čeka ih spasavati kući i pokućivo.

Stići do stana po miraku, preko nabacane zemlje, preko močvara i blata, noči u miraku preskakivati kanal ili prelaziti slabe i nesigurne prelaze po daskama, jeste i SAMOM ZIVOTU POGIBELJNO!

Ozaljska ulica je postala kanalska iskopina. Tu ne samo, da ne produ koja, već ni pješaci ne mogu, naročito noču da prođu, a sve zato, što je poduzetnik zatezao dovršenje gradnje, kao da će mu kiša omogućiti posebne zarade na tom poslu.

Ima li gradska općina sama da regulira ulicu gdje je kanal uređen, to bi njeni organi, koji su to propustili, morali biti odgovorni za ovaj propust, A ONA BI BILA DUŽNA NAJHITNIJE PRITEĆI U POMOC I UREDITI ULICU I PROLAZE!

Zar molbe i opomene nitko ne čuje?

O tržnici na Trešnjevki!

Prvi prijedlog za osnivanje jedne tržnice na Trešnjevki pao je 11. rujna 1929. godine — dakle upravo pred tri godine — na odborskoj sjednici za onda još postoće komunalne organizacije na Trešnjevki, kojoj je bio predsjednik g. Stjepan Mance. Istovremeno bilo je zaključeno da se pošalje na gradsko načelstvo molba za uspostavu iste.

I zista već 3. ožujka 1930. bio je tržni nadzornik g. Novosel na Trešnjevci i načinio nacrt, po kojem je

gradsko načelstvo odobrilo i dalo naredenje grad. građevnom odsjeku, da se u tu svrhu opredijeli gradsko zemljište na Ozaljskoj ulici kod mosta tik uz potok Kuničak i to u površini od 40 metara duljine i 20 metara širine.

Po tom, za neputna dva mjeseca bila je tržnica dovršena i po nalogu grad. načelstva otvorena 23. travnja 1930. god.

Vrijedno je još zabilježiti, da su

prije od prodavača došli sa svojim

gradonačelnik g. dr. Krkbeckov
povratno se iz Skoplja sa kongresa
savjeta gradova, te će u petak 7. ov.
mj. obići zapadnu periferiju.

Trešnjevčani očekuju da se

intervenom dolazak g. načelnika, da se i

osobno uvjeri, dokle je dovela do
sudjelanja skrb gradske uprave periferiju, samo se bojimo, da neće moći
stići na sva mesta uslijed silnog
blata.

Bilo bi dovoljno samo da

prođe Ozaljskom ulicom.

čeri, a da za to vrijeme nemaju gdje
da obavljaju svoje fiziološke po-
trebe!

Ne znamo je li mjerodavni zaista
drže, da je podignuće jednog javnog
nužnika na tržnici nepotrebno ili
moguće laksus?

Mi smo uvjereni, da bi već samim
prihodom, koji je izbacila tržnica, taj
javni nužnik mogao već odavna-
biti podignut, tim više što je u tom
pravcu već bilo dosta poduzeto, no
bez uspjeha.

Jednom našem bivšem gradskom
zastupniku, kad je zagovarao pita-
nje izgradnje jednog nužnika, od-
govorio je g. gradski senator Dane

Tržnica na Trešnjevki

Sarić, da bi općina podigla javni
nužnik na tržnici, ali da to nedozvo-
ljava Higijenski zavod, jer da nema
potrebne još kanalizacije!

Mi ne znamo koliko imade na to
ime istine na Higijenski za-
vod, jer nam izgleda gotovo nemo-
guće, ali ćemo se za tu stvar inte-
resirati, i potaknuti na nadležnom
mjestu, pa držimo da ćemo i u tom
pravcu naći potpore kod onih, koji
imaju svakodnevno posla na tržnici.

Postavljanje javnog nužnika na
tržnici na Trešnjevki je uz potrebu
i higijenska potreba, koja će bez-
uvjetno trebati da se riješi u naj-
kraće vrijeme!

Hoće li gradska općina skoro iz-
vesti ovo?

Ovaj bor lijevo bio je u tegli, netko ga je bacio nakon Božića. Našli smo ga i posadili. Kad koliki je!

To je bila najljepša zgrada u kvartu. Končar ju je izgradio za radnike koji nisu bili iz Zagreba. Bilo je Bosanaca, Ličana, Zagoraca, Srba. U njemu je bio frizer, brijač, gostionica, kasnije i ribarnica. Sedamdesetih i disko. A danas se slavu nasti.

Voltino je radnički kvart. U socijalizmu se tako gradilo, da imaš na jednom mjestu sve kaj ti treba. Na prvom mjestu su bili ljudi koji tu žive, a ne investitori, kao danas.

Prije su ljudi koristili i zajedničke vešeraje, a gore na terasi bili su štrikovi za sušenje. Danas je to van funkcije. Trebalo bi da se krov sredi, ozeleni i da se na njemu može nešto i saditi. Bilo bi super da se preko leta gore sunčamo i družimo.

Krpamo se, nije lako. Nema posla. Nekad su svi radili u Končaru, a danas nas pola ne radi ništa. To je najveća razlika. Imam ja ideju što raditi, ali nemam kako započeti.

Tu je bio kiosk oko kojeg smo se skupljali zbog snijega, danima bi čekali da izade novi broj, to nam je bila glavna stvar. Sjećam se i čuvara koji je čuvao park, stalno nas je naganjao. A mi smo bili prave male skinice, stalno smo lunjali uokolo. Znali smo napamet cijeli kvart.

Nije bilo vrtova, ali u drugim kvartovima smo se puno više živjeli.

Ali gdje cejau taj...

Intervju s Melitom Čavlović

Tvornica gradi grad

Bi donijeli stabla, mi bi iskopali rupe, posadili ih i, evo, trideset godina kasnije, imamo predivan park! Sve smo to mi posadili za Dan mladosti, to su bili baš lijepi dani. Trebalo bi i danas neke radne akcije organizirati.

71 godinu sam ovdje i nikad se ne bih makla iz ovog kvarta. Obožavam ga.

Dok sam ja bio klinac u kvartu smo imali amaterski ne naprave tako neki klub, da se djeca mogu zainteresirati za tehnologiju, a mi stariji da imamo mjesto na kojem možemo popraviti šta nam treba?

Volim kopati, saditi, presadavati. Falio mi je vrt pa sam si ispred kuće posadila cvijeće. Bilo bi super da svu nesto posade, da sve bude puno zelenila.

Mislim da n u godine. T imamo besp svih po

Meni nije jasno zakad bi se lijepo m ruterom pokrij...

To je bio kao studentski dom, ali za radnike koji nisu imali obitelji. Dolje je bila menza, to je stvarno bilo super. Kad bi barem danas tako mogla, da ne moram kuhati svaki dan nego se samo spusfin dole u zajedničku kuhinju. Ma ja bi prva uselila!

Prije smo se svi znali. Znalo se tko šta kuha, kome treba nešto prefarbat, kome zašerafit. Nije bilo interneta, radija, televizije, ali družili smo se puno više. Znate, onako, uživo.

Pod naslovom *Tvornica gradi grad* održana je 23. svibnja 2019. godine jedanaesta po redu šetnja u sklopu projekta Jane's Walk. Lokalnu inačicu tog projekta pokrenuli su 2015. godine inicijativa Mapiranje Trešnjevke i Centar za kulturu Trešnjevka, a radi se o organizaciji besplatnih, tematskih šetnji s ciljem zajedničkog istraživanja, informiranja i razgovora o kvartovima ili nekim njihovim dijelovima ili osobitstima. Šetnja *Tvornica gradi grad* obuhvaćala je obilazak kompleksa tvornice Končar te stambenih naselja Voltino i Pupinovo koja su izgrađena za potrebe sticanja prvih radnika i radnica te tvornice. Osim što predstavlja prvo poslijeratno industrijsko ostvarenje u Zagrebu, tvornica Rade Končar bila je od velikog značaja za daljnji tijek izgradnje i razvoja čitavog V. zagrebačkog rajona, ali i ostalih 'giganata industrijalizacije', a doprinijela je i uspostavi arhitektura kao profesije. O svemu tome razgovarala smo s autoricom šetnje *Tvornica gradi grad*, arhitekticom Melitom Čavlović.

— razgovarala Barbara Gregov

To je bila najljepša zgrada u kvartu. Končar ju je izgradio za radnike koji nisu bili iz Zagreba. Bilo je Bosanaca, Ličana, Zagoraca, Srba. U prizemlju je bio frizer, brijač, gostionica, kasnije i ribarnica. Jedno vrijeme čak i knjižnica, a sedamdesetih i disco. A danas se raspada umjesto da ga obnove... cigla će nekom na glavu pasti.

Tijekom šetnje ste spomenuli da je kompleks tvornice Končar imao bitnu ulogu u definiranju arhitektonске profesije u lokalnom kontekstu. Procesom transformacije arhitektonске profesije bavili ste se i u svojoj doktorskoj disertaciji, i to razdobljem od 1945. do 1961. godine, kada je i izgrađen tvornički kompleks Končar. Možete li nam ocrati tijek tih transformacija, ukratko opisati kontekst?

Kod nas su prije zadruge bile normalne, sad toga više nema. A vani imaju te stambene zadruge, to je stvarno super, podijeli se posao. Ima recimo zajedničku sobu s alatom i svatko može posuditi kad mu treba. Zapišeš se i paziš na to ko da je tvoje... a zapravo je zajedničko!

Utoliko je nezadovoljstvo, kao glavni sentiment tog razdoblja, detektirano upravo glavnim kreativnim impetusom agilnog zajedničkog djelovanja struke. Nakon što sam u disertaciji definirala transformacije u kojima su u profesionalnom smislu arhitekti djelovali, postavila sam ih u odnos s arhitektonskom produkcijom toga razdoblja. Ambicija mi je bila dovesti u vezu profesionalnu poziciju arhitekata s određenim značajkama arhitekture, a dovele me do mnogo značajnijih tema kao što su autonomija arhitektonskog djelovanja, autorska prava ili primjerice odnos arhitektonskog i umjetničkog djelovanja, odnosno do tema koje mi je zanimljivo promatrati i u današnje vrijeme, a imaju svoje porijeklo u ne tako davnjoj prošlosti.

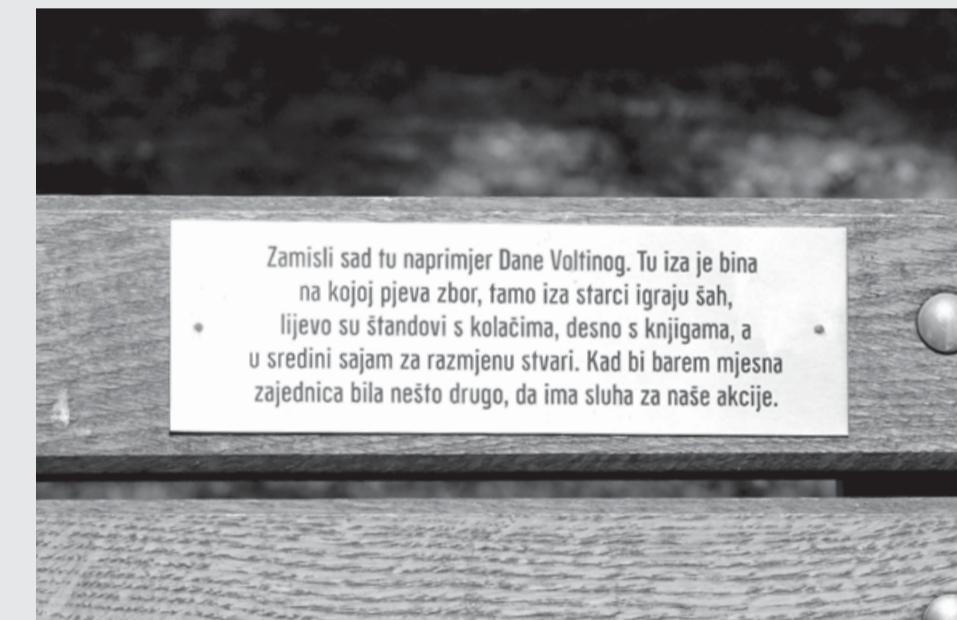
→ Veliki industrijski kompleksi sasvim su nov zadatak nakon Drugog svjetskog rata. Poznato je da su mnoge predratne zgrabečke tvornice a i druge građevinski i tehnički složenije tipologije gradili upravo inozemni stručnjaci koji su pozivani da nađu suvremena rješenja aktualnim problemima, dok su domaće arhitektonске poslovne imale manje upliva u takve vrste poslova. Projektiranje i gradnja tvorničkih gigantaca na koncu sasvim su nov projektantski zadatak.

Rekli ste da je na primjeru Končara osmišljen tip suradnje između arhitekata, inženjera i strojara koji je kasnije postao model prema kojem je arhitektonska struka, ustvari, i institucionalizirana. Kako je ta suradnja uspostavljena i kako je točno doprinijela uspostavi arhitektonске profesije?

Tvornica Rade Končar bila je pionirski pokušaj nalaženja odgovora na kompleksnost tog inženjerskog i arhitektonskog zadatka. Projekt je povjeren arhitektu Mladenu Kauzariću, koji u suradnji sa arhitektom Stjepanom Gombošem, renomiranim inženjerom za armirani beton Vladimirom Juranićem i stručnjakom za pogone i instalacije Ivom Richtmannom postavlja idejno rješenje tvornice. Postoje dokazi da je isprva bio naručen šablonski inozemni projekt za domaću razradu, no kako opisuje Gomboš, unatoč diskriminaciji domaćih stručnih snaga taj je inozemni projekt odbijen te se nastavilo suvereno prema lokalno osmišljenom rješenju.

Ana Kuzmanić: Promjena s klupe, 2017., (foto: Damir Žižić), više na stranici 48

Zamislili su tu naprimjer Dane Voltinog. Tu iza je bina na kojoj pjeva zbor, famo iza starci igraju šah, lijevo su štandovi s kolačima, desno s knjigama, a u sredini sajam za razmjenu stvari. Kad bi barem mjesna zajednica bila nešto drugo, da ima sluha za naše akcije.

Prema zamisli Gomboša, Juranovića i Richtmanna izgrađena je dakle hala A, namijenjena proizvodnji transformatora, troetažna hala B za proizvodnju malih motora i aparata te zgrada C za upravu i skladište go-tovih proizvoda. Nakon odlaska Kauzlića i Juranovića na Tehnički fakultet u Zagrebu, projektom rukovode Gomboš i građevinski inženjer Otto Werner, koji su u sklopu Arhitektonsko projektnog zavoda nastavili izgradnju impozantne trobrodne hale D. Na toj je hali izvedena monolitna armiranobetonska konstrukcija sa središnjem halom raspona većeg od 22 i bočnim brodovima većim od 17 metara. Kada se uzme u obzir da je u to doba vladala velika nestaćica građevnog materijala i da je i uslijed Rezolucije Informbiroa aktualni politički trenutak bio poprilično turbulentan, bio je to, zapravo, uspješan eksperiment i pronalazak inovativnog inženjerskog rješenja u izuzetno skromnim okolnostima obilježenima štednjom na svim poljima, a osobito u utrošku materijala..

Tvornica je nadalje i u arhitektonskom smislu postala uzoran model. Na njoj su postavljeni određeni standardi prema kojima su se gradile brojna industrijska postrojenja koja su uslijedila, primjerice tvornica hidrauličkih strojeva Prvomajska u Zagrebu. Idejni je projekt tvornice Rade Končar 1949. godine dobio nagradu Vlade FNRJ te je vrlo često uziman kao zorna ilustracija uspjeha industrijalizacije zemlje, što je vidljivo, između ostalog, i kroz bogatu fotodokumentaciju koja svjedoči brojnim stranim državnicima koji su ugošćivani u prostorima tvornice.

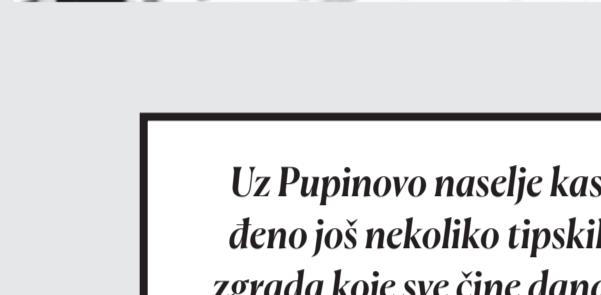
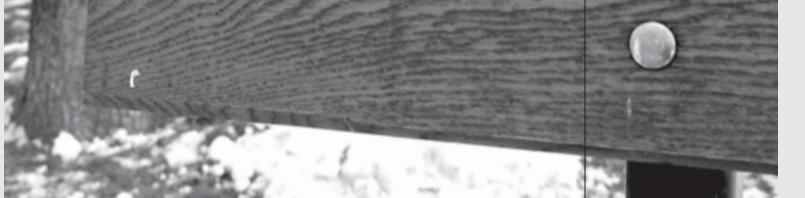
Ugledu i priznanjima koje je tvornica Končar stekla uvelike je doprinijela uspješna suradnja različitih stručnjaka, među kojima su arhitekti imali najmanje povoljan i priznat status u društvu. U nomenklaturi zanimanja oni su nazivani građevinskim inženjerima te su projektirali prema pravilnicima o građevinskom projektiranju, tako da će proći mnogo vremena prije nego što će sama riječ arhitektura svrgnuti dotad uobičajene i naizmjenično korištene istočnačnice visokogradnja ili novogradnja, kako se arhitekturu uobičajeno tituliralo kroz cijeli spomenuti period, u kojem su već prestiž ipak uživali građevinski inženjeri.

→ Kvalificirani su radnici u socijalističkoj Jugoslaviji bili izuzetno tražen kader. Da bi stvorila potrebnu radnu snagu, tvornica osniva internat i industrijsku školu u neposrednoj blizini kompleksa, u kojoj su se obrazovali i gdje su stanovali budući kadrovi. S projektom škole krenulo se vrlo rano nakon početka gradnje tvornice, što govori o nužnosti takvog programa za budući kontinuirani rad kompleksa.

Osim brige za osposobljavanje dovoljnog broja elementarno kvalificiranih tvorničkih radnika, u kompleksu tvornice razvijen je 1961. i Elektrotehnički institut, obuhvatan istraživački centar s nizom laboratorijskih objekata koji su poticali inovacije u širokom rasponu tehnologija obuhvaćenih djelatnošću tvornice, čime ona postaje i inkubator velikog broja visokokvalificiranih inženjera i znanstvenika, koji su osiguravali zavidan stupanj kvalitete tvorničke proizvodnje. Kontinuitet znanstvenih istraživanja te razvoj novih proizvoda osigurali su Končaru gustu mrežu stranih investitora te međunarodni ugled, koji je u bitnoj mjeri zadržan i do današnjih dana.

→ Na pješačkoj udaljenosti zapadno od kompleksa tvornice građeno je u nekoliko etapa stambeno naselje V.

Uz tvornicu je izgrađeno i stambeno naselje za njazine radnike – Pupinovo naselje. Reci ste da je riječ o tipskim stambenim zgradama koje su projektirane prema jasno određenim normativima, što je tada predstavljalo sasvim nov način projektiranja. Možete li nam to malo detaljnije opisati? Kako se ta izgradnja uklopila u mjeru štednjice koje ste prethodno spomenuli?

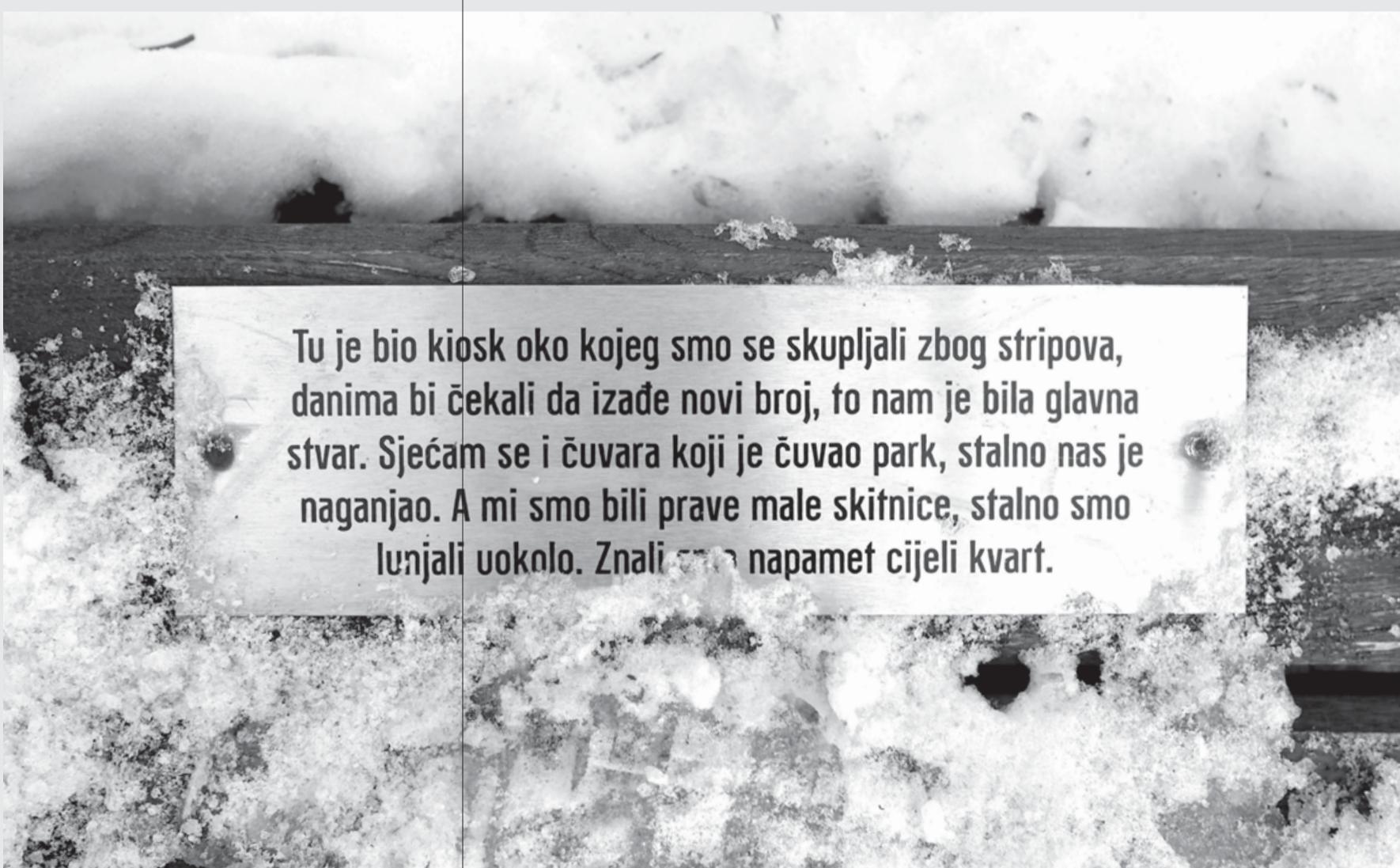

Uz Pupinovo naselje kasnije je izgrađeno još nekoliko tipskih stambenih zgrada koje sve čine današnje Voltino?

koji je rađen po uzoru na poznate njemačke predratne modele društvene stanogradnje. Pritom su strogo uzdužno regimenterani volumeni sastavljeni od segmenata s po dva stana oko jednog internog stubišta te postavljeni u smjeru sjever-jug, a sve unutar okoliša bogatog zelenilom. Kod postavljanja zgrada principijelno se držalo postavki ispravne orijentacije, dobrog prozračivanja i određenog higijenskog standarda. Stoga je revizija inzistirala na ukidanju sjevernih lôda, koje su, prema njima, u takvoj orijentaciji zgrada postale izlišne. Ali kako je revizija kasnila te stigla daleko nakon što se već otpočelo s gradnjom, taj je kontinentalni tip stambene zgrade izgrađen na više lokacija, među kojima su najznačajnije dvije – one u Slavonskom Brodu i Osijeku.

→ Da, južno od Pupinovog naselja izgrađena je 1950-ih skupina jednako tako tipskih trokatnih i dvokatnih stambenih zgrada, sada prema projektima Ive Bartolića i Mile Poletti odnosno Ive Bartolića i Slavka Löwyja.

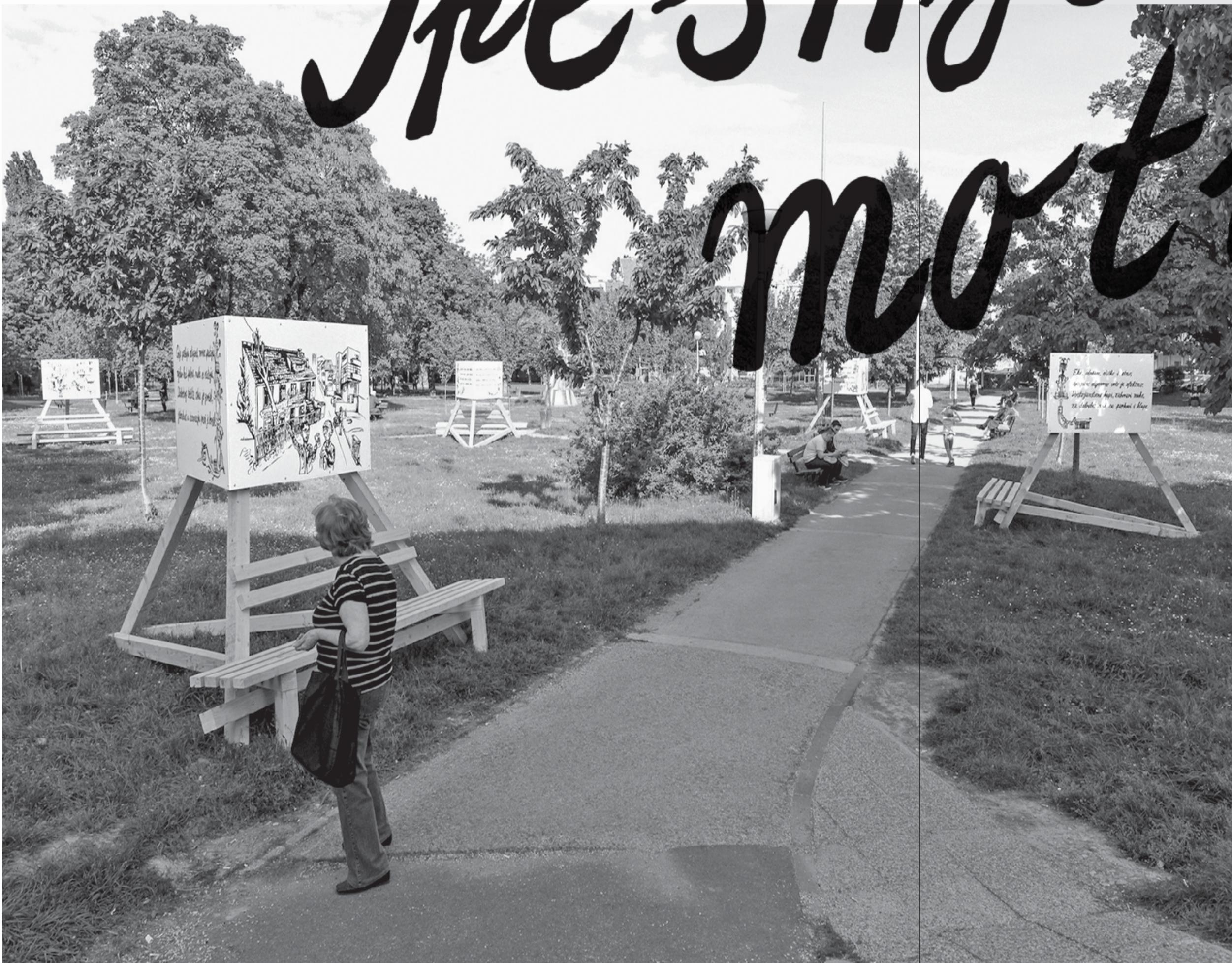
Bartolić se u poslijeratnom vremenu istakao kao jedan od veterana stambene arhitekture jer je zahvaljujući stečenom iskustvu u projektiranju tipskih stambenih tlocrta umio unutar istih stambenih garbita vrlo efikasno organizirati stanove. Stroga je orijentacija uglavnom dvosobnih stanova (zlatnog standarta poslijeratne stambene arhitekture) prema zakonima insolacije i prozračivanja direktno diktirala i urbanističko rješenje naselja. Identični su stambeni tipovi ovima u Voltinom izvedeni i na Volovčici, s iznimkom drugačijeg rješenja krova, koji se u obama spomenutim slučajevima koristio utilitarno, u svrhe komunalne pronaonice ili sušionice rublja. Racionalni stambeni tlocrti nisu imali čvrsto definirane namjene pojedinih svojih dijelova. Pored sanitarnog čvora postojale su jedna ili dvije sobe, koje su u ovim slučajevima kapacitirane prema broju kreveta, odnosno broju korisnika koji je pristajao kvadraturi stana. U to je doba vrijedio princip sustanarskih odnosa osmislenih u svrhu redukcije stambene krize u gradovima. Prepoznatljiva karakteristika poslijeratne stambene arhitekture svakako je još i boja na pročeljima. Ona je često prisutna u obliku vanjske kolorirane žbuke budući da su uslijed ponavljanja identičnih tipskih zgrada nastajala izuzetno monotona naselja te je u tim slučajevima boja kao rijetko dostupan element korištena u svrhu postizanja određene diverzifikacije takvih naselja. Vanjsko je zelenilo bilo drugi jako bitan element humanizacije stanovanja. Nije to bila samo karakteristika Voltinog naselja već je zelenilo užignuto na mnogo značajniju razinu, tako da se već s prvim Direktivnim urbanističkim planom za Zagreb, iz 1949. godine, kako je primjetio arhitekt i gradski urbanist Ivan Zemljak, gotovo 75% površine grada predviđenog planom našlo pod zelenilom. Prirodni su zasadi bili namijenjeni svemu što nije bila zgrada ili cesta. Utoliko je zanimljiv Zemljakov apel za žurnom gradnjom novih gradskih staklenika budući da tadašnji resursi nisu bili ni približno dovoljni za realizaciju do te mjere ozelenjenjenog grada.

Tu je bio kiosk oko kojeg smo se skupljali zbog stripova, danima bi čekali da izade novi broj, to nam je bila glavna stvar. Sjećam se i čuvara koji je čuvao park, stalno nas je naganjao. A mi smo bili prave male skitnice, stalno smo lunjali uokolo. Znali smo napamet cijeli kvart.

Rena Rädle i Vladan Jeremić

Trešnjevački motivi

Rena Rädle i Vladan Jeremić: Trešnjevački motivi

Umetnici za kvarat 2016.–2018.: Umjetnost i stambeno pitanje

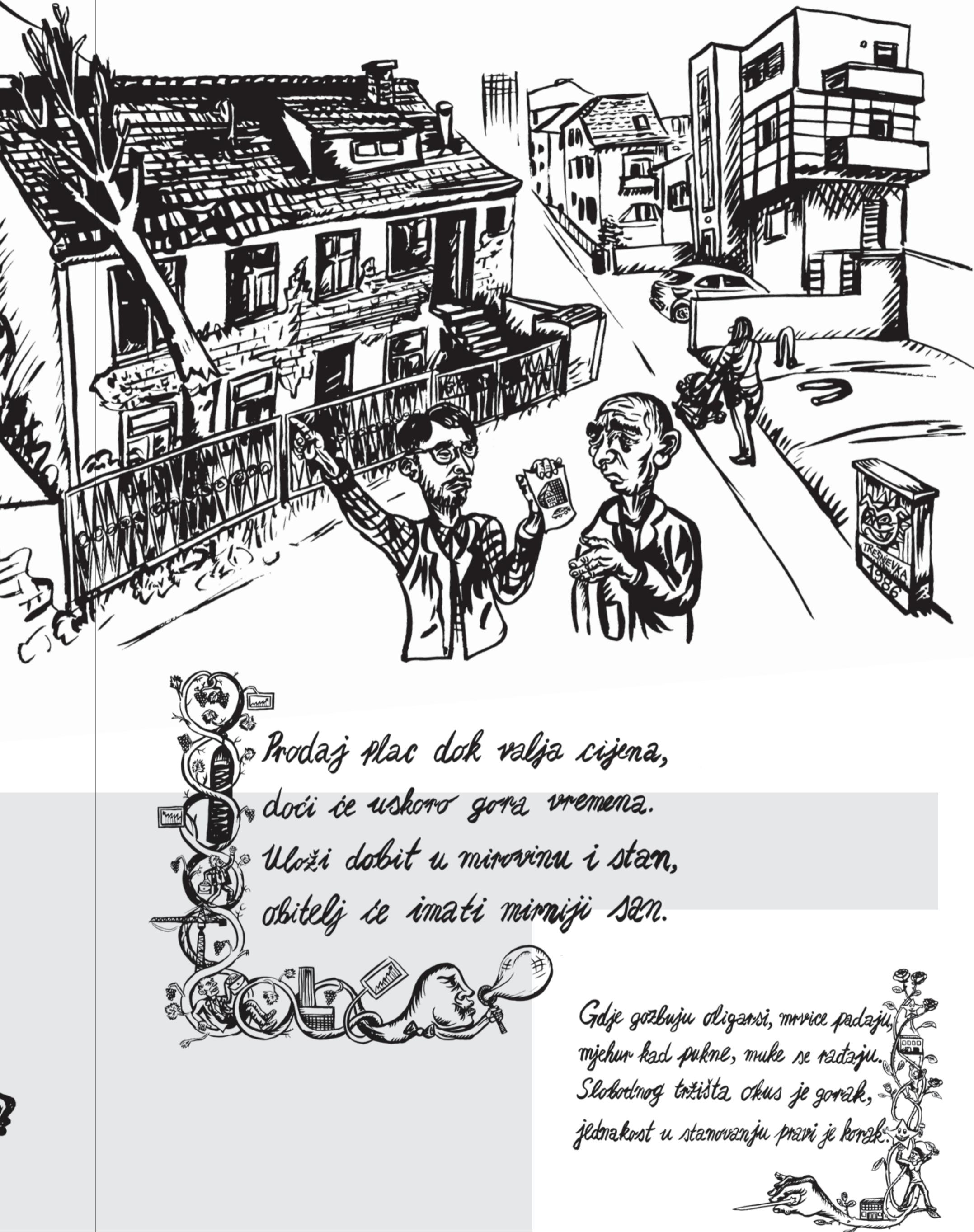
Rena Rädle i Vladan Jeremić: Trešnjevački motivi

Umetnici za kvarat 2016.–2018.: Umjetnost i stambeno pitanje

Instalacija u Parku Stara Trešnjevka, 26. 4. — 16. 7. 2018.

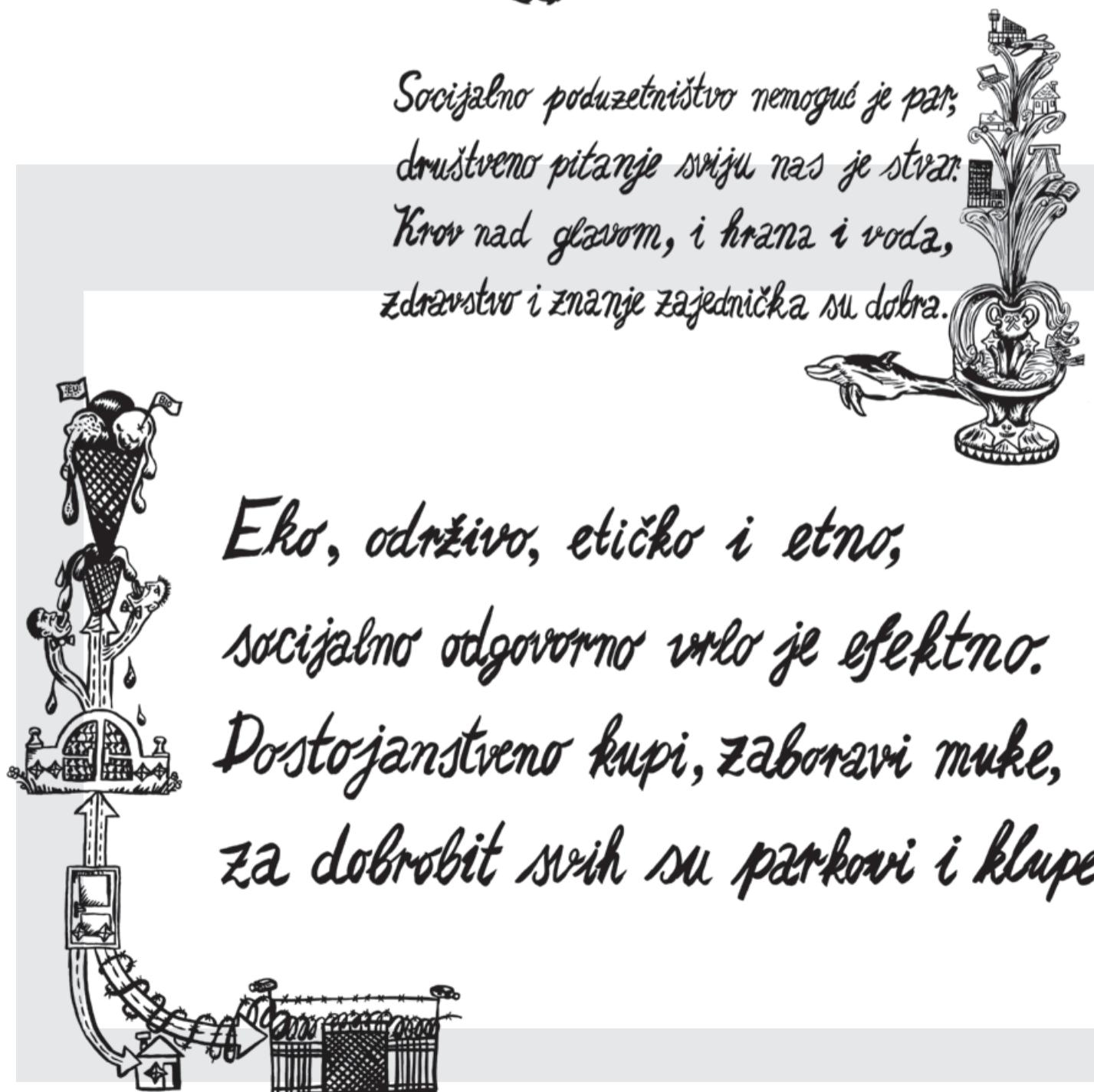
U seriji crteža 'Podravski motivi', objavljenoj u formi knjige 1933. godine, Krsto Hegedušić ogoljuje društvenu stvarnost kao odnos klasa. Najprije na selu - kao odnos nadničara, zemljoposjednika, trgovaca i seljaka, a potom i u gradu, gdje podravski seljak/seljanka odlaze u potrazi za poslom, da bi tamo susreli nove likove: šefa, nadzornika gradilišta, gradsku gospodu, milosrdne gospođe s krznom oko vrata. Umetnikov stav otkriva se u izboru prizora i ništa manje u detalju: crtež je prethodilo pažljivo promatranje kojem nije promakla kopča na cipeli gradskog kicoša, seoska arhitektura od sklepanih dasaka i prikačene cerade, zakrpa na rukavu dječaka optuženog za lopovluk.

U seriji crteža 'Trešnjevački motivi' oko Rene i Vladana vodi se istim principima. Minuciozno istraživanje gусте i raznolike trešnjevačke urbane strukture poslužilo je kao temelj za pet triptiha u crtežu i stihu, s motivima stare kuće, javne kuhinje,

Socijalno poduzetništvo nemoguće je par,
društveno pitanje sviju nas je stvar.
Krov nad glavom, i hrana i voda,
zdravstvo i znanje zajednička su dobra.

Eko, održivo, etičko i etno,
socijalno odgovorno vrlo je efektno.
Dostojanstveno kupi, zaboravi muke,
za dobrobit svih su parkovi i klapa.

Smjelost i žudnja novac oplore,
tvornica pusta, džoker pobijedi.
Obrni dobit, dvorac će se steći,
imetak leži u genetskoj sreći.

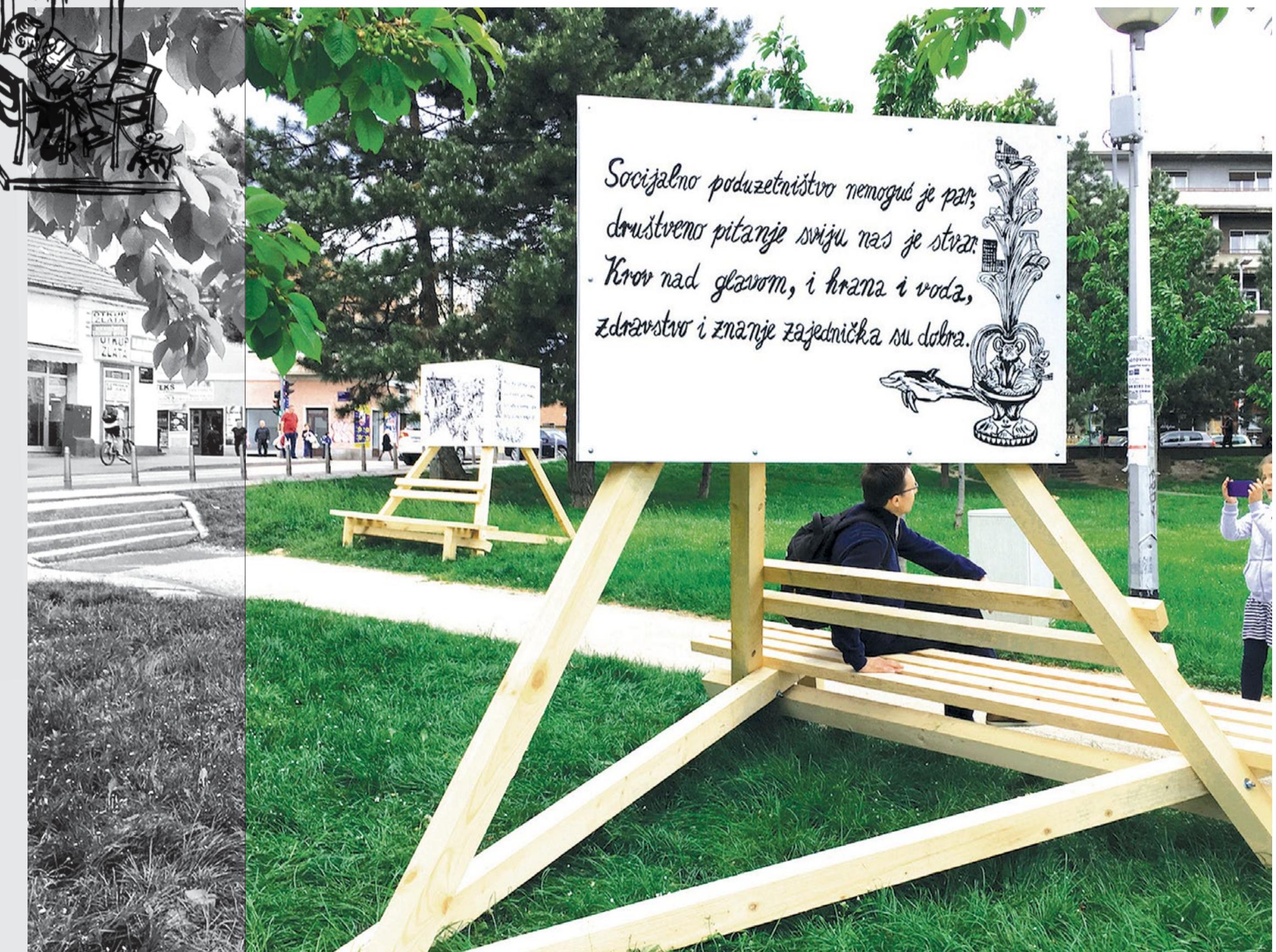

*Profiter gazi život mu tudi,
država stiti tečaj na burzi.*

*Podruštjeljavanje vlasništva njezin je krah.
gdje staniće solidarnost umire strah.*

*Slobodno teče protok kredita,
zaštitu ima cijenjena elita.
Naručite pravdu po vašoj mjeri,
rizike otklanjaju omisitelji.*

5) Umjet- niciza kvart 16.—18.: katalog progra- ma

pred očima gledatelja, dok Zagrepčani sjedaju u stvarne žičare i u širokim se planovima sježnjim padinama spuštaju s vrha Sljemeđa. Pedesetak godina kasnije promovitvi filmovi namijenjeni prezentaciji projekata od straže vožnosti za Grad Zagreb otkrivaju drugačiju sliku: sadašnjost je nejasno smještena između fikcije i zbilje, a prošlost kada da je lišena činjeničnog utemeljenja i uprizoren na ukladu s nečijim nostalgičnim impresijama. Krupni planovi skrívaju širu sliku stvarnosti, dok je obećavana budućnost svedena na fantazmatske rendere i 3D projekcije (ne)značajkog tehnofuturizma.

Komparativni prikaz starih i novih promotivnih filmova posvećenih planovskom razvoju Zagreba i njegovim kapitalnim investicijskim projektima otvara ovogodišnji filmski program donoseći ključnu pitanja o politikama reprezentacije tih projekata. Koju su proizvodni modeli danas zamjenili nekadašnju suradnju s državnim poduzećima poput Zagreba filma, kako se oni održavaju na tržište filmske proizvodnje i jesu li zista (dugoročno) bolje rješenje? Na koje se načine pripovijest gradskih i industrijskih propagandnih filmova oblikuju, kada odlučuje o njihovu izgledu i sadržaju i na čemu se temelje brifini kljucnata? Koliko je pritom bitna režijska vještina, stupanj inovacije i proizvodna kvalitetna filma koliko se javnog novca ulaze u nastanak takvih filmova? Filmska 'svečanost rada i blagostanja u nekadašnjoj zemlji seljaka' s polovicu prošlog stoljeća i današnji filmski preustrojeni urbanizator, osim istraživačko-gledateljskog užitka, povod su za razgovor o pitanjima krize institucija socijalne države, poslijedicama slobodnog tržišta i neobičnim spremama privatnih proizvodnih investicija i javne gradske progapande. — *Petra Belc*

**DRUGA PROJEKCIJA — subota 8. 7. 2017.
u 21 sat, Trešnjevački plac**

— *Katedrale* (2013.), 15', RED.: K. Kästner, dokumentarni
— *Ruke nad gradom* (1963.), 105', RED.: F. Rosi,igrani

Urbanizacija suvremene Kine, temeljena na finansijskim spekulacijama i smatrana 'kraljevskim putem' u modernosti, te političko-ekonomske malverzacije u kontekstu prostornog širenja Napulja sredinom prošlog stoljeća tematske su okosnice drugog dijela filmskog programa posvećenog načinima prikazivanja stanovanja na filmu.

Početkom 2000-ih na unosnom valu eksploatacije ruda Kina je započela urbanizaciju područja na granici s Mongolijom, u kojem je nastao danas naširoko poznat i impresivan 'grad duhova' Kangbashi. Navodno osmišljen po uzoru na Peking, velebno preizgrađen Kangbashi iz niza je razloga dugo ostao gotovo potpuno nenaseljen; s jedne su strane stambeni kvadrati postali jedina logična investicija dijela stanovanja koja je profitirala od regionalnog prirodnog bogastva, dok su s druge građevinski poduzetnici nakon sloma tržišta 2011. odlučili zadržati nekretnine ne bi li im u budućnosti cijena možda ipak porasla. Njemački redatelj Konrad Kästner preklopio je kadrove praznograda grada snimateljice Eve Katharine Büher s tekstom pripovjetke Michaela Endea u nagradivani filmski eseji *Katedrale*. Riječ je o poetskom i meditativnom osvrtu na ekonomsku podlogu razpetosti ovoga kineskog grada u prostoru između stagnacije i razvoja.

Nekrštočko vjerovanje u moć novca i boga provlači se i kroz neorealističku političku dramu talijanskog redatelja Francesca Rosija *Ruke nad gradom*, za koji je autor 1963. osvojio venecijanskog Zlatnog lava. Potratni Napulj mjesto je neprekidne borbe protiv korupcije i kriminala u strukturalima gradske vlasti, koju Rosi precizno očarava kao idealan i složen poligon za plodnu suradnju utjecajnih građevinskih spekulanta i mreže gradonačelnikovih ljudi, ujedinjenih u borbi za profitom i moći. Udaljeni miljama i desetjećima, kineski grad duhova i Napulj 1960-ih približavaju se jedan drugome kao dvije verzije uznenirajućeg portreta kapitalističkog grada. — *Petra Belc*

**TREĆA PROJEKCIJA — subota 15. 7. 2017.
u 21 sat, Trešnjevački plac**

— *Stanovanje* (2003./2004.), 8',
red.: B. Marsch, dokumentarni
— *Zelim samo da volite* (1976.), 104',
red.: R. W. Fassbinder,igrani

Iako različitih stilova, žanrova i perioda, kratkometražno dokumentarno *Stanovanje* Bernharda Marscha i dugometražni fikcionalni *Želim samo da me volite* R. W. Fassbindera komuniciraju na nekoliko zajedničkih razina, od kojih je najčitljivije svjedočanstvo o autobiografskim nastojanjima autora da se suoči sa segmentima vlastitih života, prelomljениma kroz njihov odnos s konceptom životnog prostora.

Stanovanje prati redatelja na malom oproštajnom putovanju kroz labirint njegova stana u Kölnu, koji se od useljenja 1984. godine pretvorio u riznicu gotovo svega što mu je u tih 17 godina prošlo kroz ruke. Tu merzbauskataleru koju je izgradio s očitom ljubavlju prema filmu

Marsch je tri godine nakon snimanja komentirao u dialogu s Wernerom Enkeom — odgovarajući na duhovita, iskrena i iskreno zaprežnije pitanja tog minhenskog glumca i scenarista — a njihov je razgovor postao tonska podloga konačne verzije filma: 'Moja bi baka rekla, loše se završilo s tobom, dečko. Uvijek sam ti govorila: nemoj ići u München, nemoj ići u veliki grad. Idi raditi u banku, izuči neki poštovan zanat da ne bi još završio', duhovito se osvrće Enke na Marschove životne (ne)prilike i očinski mu prijeti da bi ga trebalo dobro povući za uši. Enkeove su opaske u sablasnom suzuvuču s Fassbinderom televizijskom dramom Želim samo da me volite, u kojoj autor do svojversnog psihohistoričkog vrhunca dovodi mazohizam ljubavi i pritisak koji na radnica vrše građanski uzusi srednje klase skrojeni po mjeri potrošačkog kapitalizma. Glavni je junak drame mladi sin bavarskih poduzetnika koji ustrojano i autodestruktivno pokušava kupiti ljubav svojih nadrealno sadističkih roditelja i buduće supruge iscrpljujući se prvo u izgradnji roditeljske kuće, a potom u opremanju podstanarskog stana u Münchenu, gdje radi na gradilištu i s nezaposlenom suprugom čeka svoje prvo dijete. Film je snimljen prema istinitom priči iz romana *Doživotna — zatvorski protokoli (Lebens/länglich, Protokolle aus der Haft)* Klausu Antesa i Christiane Ehrhardt, a mjera do koje je Fassbinder tu priču prilagođio vlastitim interesima, stavljujući u središte okrutnost majke i traume iz djetinjstva, brojne je filmove i kritičareagnala da se slože oko činjenice da je riječ o jednom od njegovih najosobnjih filmova.

Tematizirajući 'uznapredovalo stanje nereda' u svojversnom filmskom autoegozircumu posvećenom oblikovanju životnog prostora, Marsch i Fassbinder duhovito i bolno suprotstavljaju tradicionalno i rušiteljsko, intuitivno individualno i shematski naučeno, preobražavajući ih u sigurno polje istraživačkog i umjetničkog filma. — *Petra Belc*

Ana Kuzmanić: Promjena s klupe

INTERVENCIJA U PARKU
VRIJEME I MJESTO — lipanj — rujan 2017., Voltino naselje
PREDSTAVLJANJE — 30. 6. 2017. u 19 sati, Baza, Adžijina 11
SURADNICI — Jasna Jasnica Žmak (obrada teksta), Hrvoje Živčić i Dario Dević (čicaobraza)
POSEBNO HVALA — Ivoru Bachu, Karmen Kruc i Jeri Kuzmanić.

Sanjaš li sama, to je samo san. Sanjam li zajedno, to je stvarnost. — *Brazilska narodna pjesma*

Susjedstvo u današnjem kontekstu implicira s jedne strane fizičko dijeljenje prostora stanovanja, a s druge kompleksan odnos osobnog i kolektivnog, često praćen potragom za zajednicom u urbanom kontekstu. Postoji li danas, u nesigurnim uvjetima rada i života, ikakva veza između tih dviju implikacija, prostorne i relativske? Ako da, kako je graditi?

Intervencija *Promjena s klupe* istražuje pojam susjedstva i potencijal individualnih ideja za stvaranje zajedničkog.

Potragu počinjem u kvartu Voltino. U arhivima saznamoj da je Voltino nekadašnji radnički kvart izrastao na socijalističkom projektu zajednice radnika. Njegova dinamična povijest, u kojoj je potraga za kolektivnim igrala centralnu ulogu, održava ideju da kolektiv nije ni mjesto ni skup, već proces koji ima svoju prošlost, sadašnjost, budućnost, fizički kontekst i neiskomuniciran potencijal. Kroz razgovor sa stanovnicima upoznajem suvremeno Voltino, slušam o individualnim vizijama, sjećanjima i refleksijama, tražeći novi potencijal kolektiva. Od zajedničke referente točke vrtova, preko Zgrade samaca, njenih dijeljenih sušionica i kuhinja te kaficu Super Hrvoje, dnevne sobe mnogih stanovnika, dolazim do glavnog parka. Na klape postavljam kratke isječke razgovora ugravirane na metalne pločice. Javni prostor tako postaje mjesto susreta različitih vizija, gdje individualne ideje traže put do šire zajednice. Njihov je zajednički nazivnik pretpostavka da fizičko dijeljenje prostora može biti polazište za solidarno dijeljenje svih resursa i razvijanje pravednijih društvenih odnosa. Hvala stanovnicima Voltinog. — *Ana Kuzmanić*

**TREĆA PROJEKCIJA — subota 15. 7. 2017.
u 21 sat, Trešnjevački plac**

— *Stanovanje* (2003./2004.), 8',
red.: B. Marsch, dokumentarni
— *Zelim samo da volite* (1976.), 104',
red.: R. W. Fassbinder,igrani

Iako različitih stilova, žanrova i perioda, kratkometražno dokumentarno *Stanovanje* Bernharda Marscha i dugometražni fikcionalni Želim samo da me volite R. W. Fassbindera komuniciraju na nekoliko zajedničkih razina, od kojih je najčitljivije svjedočanstvo o autobiografskim nastojanjima autora da se suoči sa segmentima vlastitih života, prelomljениma kroz njihov odnos s konceptom životnog prostora. Stanovanje prati redatelja na malom oproštajnom putovanju kroz labirint njegova stana u Kölnu, koji se od useljenja 1984. godine pretvorio u riznicu gotovo svega što mu je u tih 17 godina prošlo kroz ruke. Tu merzbauskataleru koju je izgradio s očitom ljubavlju prema filmu

Franjo P. Zovko, Lucija Mrzljak i BLOK: Susjed je susjedu vuk

SUSJED JE SUSJEDU VUK – INDIVIDUALIZACIJA KOLEKTIVNOG STANOVANJA, ZIDNE NOVINE VRIJEME — rujan 2017.
ISTRĀŽIVANJE — Franjo Petar Zovko
ILUSTRACIJE — Lucija Mrzljak
KONCEPT I UREDNIŠTVO — BLOK (Vesna Vuković, Ana Kutleša i Ivana Hanaček)

Privatizacija stambenog fonda u 90-ima, upliv privatnog tržišta u stanogradnju i prateći građevinski boom u 2000-ima obilježili su prostorne, društvene i ekonomske toke post-socijalističkog grada na europskoj periferiji. No u posljednjih nekoliko godina novi čimbenici počinju modelirati raspravu o gradu, stanovanju i stambenoj arhitekturi. Sjedne strane, ekonomska kriza usporila je izgradnju novih stambenih kapaciteta i težište diskursa prebacila na racionalniji koristeњe postojećih kapaciteta, a smanjenje troškova stanovanja postalo je tema od sve veće društvene važnosti. S druge strane, pristupanje Europskoj uniji nameće nove standarde kojima se reguliraju građevinska industrija, energetika i utjecaj na okoliš. Kao posljedica tih procesa javlja se trend retroaktivnog prilagodavanja postojećih zgrada novim standardima uvođenjem sustava za mjerjenje, kontrolu i smanjenje potrošnje energije, takozvanim retrofittingom. Proklamirani ciljevi tih mjeru najčešće su postizanje veće razine energetske učinkovitosti i pravednja raspodjele troškova stanovanja, a ugradnja novih tehnologija predstavlja se kao scenarij u kojem dobivaju svi — od stanara i (su)vlasnika, preko građevinske industrije i nacionalne ekonomije, pa sve do cijelokupnog ekosustava planetu. Međutim, malo pažnji vidi u stanju na terenu pokazuje da je riječ o procesu obilježenom brojnim problemima. Postaje jasno da pravednja raspodjele troškova zapravo podrazumijeva napuštanje načela solidarnosti i individualizaciju potrošnje resursa. Primjena novih propisa tako, umjesto zajedničtvom, često rezultira podjelama među stanarima i pojačanom polarizacijom na bogatije i siromašnije kvartove.

Zidne novine u tri nastavka žele adresirati aktualne trenove u području potrošnje energije te preispitati ideolesku potku i društvene domete neoliberalnog promišljanja održivog grada. Kao način neposredno susjedstvo, Trešnjevka predstavlja idealan teren za distribuciju novina. No budući da se ovi problemi tiču cijelog grada, novine se mogu složno preuzeti na stranicama BLOK-a.

FRANO PETAR ZOVKO (r. 1985., Zagreb) diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Urednik je arhitektonskog časopisa *Oris* i jedan od autora emisije *Stvarnost* prostora na Trećem programu Hrvatskog radija.

LUCIJA MRZLJAK (r. 1990., Zagreb) redateljica je animiranih filmova i ilustratorica. Studirala je na likovnim akademijama u Zagrebu, Krakovu, Pragu i Tallinnu. Magistrirala je animaciju u Estoniji u klasi Priita i Olge Pärn, a prvo profesionalno iskustvo stekla je kao animatorica u studiju Joonis-film. Radi kao filmska redateljica i samostalna ilustratorica.

**Izložbeni diptih:
David Kerr i Ina Wudtke**

DAVID KERR: DUŽNICKO ROPSTVO
INA WUDTKE: THE FINE ART OF LIVING

VRIJEME I MJESTO — 5. 10. — 3. 11. 2017., Baza, Adžijina 11

OTVORENJE UZ VODSTVO UMJETNIKA — 5. 10. 2017. u 19 sati

DIZAJN POSTAVA — Nina Baćun i Roberta Bratović — Oaza

Ovogodišnju sezonu *Umjetnici za kvart* zaključujemo izložbom dvoje umjetnika koji u samo središte svog umjetničkog interesa — a i političkog angažmana — stavljuju stambeno pitanje. David Kerr i Ina Wudtke su se u potragu za uzrocima i posljedicama stambenog problema na lokalnim primjerima Glasgow i Berlina, povezujući stambeni kružni prsesim s procesima urbane transformacije koji otkrivaju njezine duboke političke i ekonomske koriјene. Oni su najviđljiviji u privatizaciji javnih servisa i temeljitoj komodifikaciji stanovanja. Nasuprot još uvjek dominantnom stavu da se stambeno pitanje može rješiti malim pomacima u upravljačkim politikama, radovi ovo dvoje umjetnika pokazuju da njegova politička i ekonomska pozadina zahtijevaju radikalni odgovor. Stoga poseban naglasak stavljuju na klasičnu dimenziju stanovanja, pozivajući na organiziranje stanara u borbi za kvalitetno i široko dostupno stanovanje na prostoru između stvarnosti i politike.

Prvi dio diptih, *Dužnicksko ropstvo*, donosi izbor stripova i ilustracija Davida Kerr-a: tri priče iz Kerrova opusa obuhvaćaju dug period od prvih podstanarskih štrajkova u Škotskoj tijekom Prvog svjetskog rata do danas. Prolazeći kroz

širok vremenski luk, autor propituje povijesno nasljede radničkih borbi i njihovu vezu sa suvremenim organiziranjem, a aktualne mehanizme komodifikacije stanovanja, upogojene velikim kulturnim i sportskim manifestacijama, stavlja u prešnji historijski kontekst: kapitalistički razvoj i njegov duboko destruktivni karakter. Drugi dio diptih, *The Fine Art of Living* umjetnice Ine Wudtke, zasjeca u specifičan istočnojemački kontekst: privatizaciju javnog stambenog fonda nakon pada Zida i gentrifikaciju koja je uslijedila. Mechanizme istjerivanja siromašnog stanovništva da bi se zgrade mogle adaptirati u luksuznu robu na nekretninskom tržištu umjetnica je osjetila na vlastitoj koži, a svoje iskustvo koristi ka ulaz u problem berlinskog stanovanja na sistemske razinе.

U sklopu izložbe u petak 3. 11. 2017. u 19 sati Ina Wudtke održat će predavanje pod naslovom *Poetska agitacija: O revolucionarnim komunističkim radnicima pismima u Weimarskoj Republici*.

DAVID KERR (r. 1982.) škotski je stripni, ilustrator, grafički dizajner i aktivist. Izlagao je na brojnim izložbama u zemlji i inozemstvu, a stropovi su mu objavljivani u Velikoj Britaniji, SAD-u, Južnoj Americi i drugdje. Bavi se pedagoškim radom kao asistent, gostujući predavač i voditelj radionicica. Kao ilustrator je suradivao s časopisima *Lancet*, *NHS*, *New Internationalist*, *Variant*, *Stir to Action* i drugim publikacijama. Školovan se na Glasgow School of Art i na Royal College of Art u Londonu. Trenutno djeluje u Helsinkiju.

INA WUDTKE (r. 1968.) njemačka je umjetnica. Od 1992. do 2004. bila je urednica queer feminističkog umjetničkog časopisa *NEID*, u okviru čega je organizirala više muzičkih događanja, čitalačkih grupa, izložbi, diskusija. U svojem umjetničkom radu koristi različite medije da bi propitala hegemonijski diskurs i pokušala ojačati kontrapozitivne o temama kao što su rod, rad, grad i stanovanje. Godine 2011. objavila je album o gentrifikaciji *The Fine Art of Living* pod pseudonimom *T-INA Darling*. S belgijskim filozofom Dieterom Lesageom autorka je knjige *Crni zvuk bijele kocke* (Beč, Löcker, 2010.). Godine 2018. izdala je knjigu pod naslovom *The Fine Art of Living* (Berlin, Archive Books, 2018). Izlagala je na brojnim skupinama i samostal

koji nisu prihvitali ovu prešutnu zabranu i donosi seriju direktnih, upečatljivih prikaza žena i muškaraca lišenih partite i sažaljenja.

MARINA PAULENKA rođena je 1985. u Vinkovcima. Godine 2010. završila je diplomski studij grafičkog dizajna na Grafičkom fakultetu u Zagrebu, a u lipnju 2015. diplomski studij fotografije na Akademiji dramske umjetnosti u Zagrebu. Godine 2013. nagrada je Posebnom rektorovom nagradom, a 2014. Dekanovom nagradom za akademsku izvrsnost. Godine 2015. nominirana je za međunarodnu nagradu Essl Art Award CEE i Nagradu za hrvatsku suvremenu umjetnost T-HT@MSU. Radovi su joj predstavljeni na međunarodnim fotografiskim festivalima – Eaststreet u Poljskoj, NEU/NOW u Nizozemskoj, Aleppo u Siriji, Backlight u Finskoj, Photonic Momenti u Sloveniji i MOB Format u Velikoj Britaniji. Od 2006. izlaže samostalno i u skupinu izložbama u zemlji i inozemstvu. Članica je HDLU-i HDD-a. Godine 2018. s Leom Vene je primila nagradu The Lucie Award za najbolji kustoski koncept i izložbu. Od 2019. radi kao umjetnička direktorka festivala Unseen, svjetske platforme za suvremenu fotografiju.

Rafaela Dražić: Polaganje kamena temeljca

AKCIJA

VRIJEME I MJESTO — četvrtak 5. 7. 2018. u 20 sati,
Ulica Božidara Adžije 7–9, Zagreb
STRUČNA SURADNICA — Selma Banich

Akcija se sastoji od polaganja kamena temeljca s reljefnim natpisom inspiriranim projektom radničkog naselja koje su gradске vlasti planirale podići na području Bubare u 19. i ranom 20. stoljeću. Natpis je i svojevrsni hommage radnicama, s obzirom na to da su poslove u nekadашnjoj Bubari obavljale pretežno žene. U vrijeme kada se radničko stanovanje 'rješavalo' mehanizmima tržista od naselja se oduštovalo. Danas, kad je zemljište u privatnom vlasništvu, može se naslutiti kakav bi se tip investicije tu mogao dogoditi.

Nad adresi Adžijina 9 nalaze se ostaci Kraljevske zemaljske bubre, tvornice svile izgrađene 1892. na tadašnjem rubu grada. Budući da proizvodnja svile nije dugo opstala, prostor se već od 30-ih godina prošlog stoljeća iznajmljuje Aeroklubu Zagreb za radionicu i letačku školu, a i tijekom Drugog svjetskog rata korišten je za osposobljavanje vojnih pilota, mehaničke popravke i izradu jedrilica. Nakon rata, so-ih godina, preuzeća ga poduzeće Taksi-remont, koje se bavi uvozom i prodajom motornih vozila. Početkom 90-ih prostor se privatizira zajedno s tvrtkom Taksi-remont, koja više ne obavlja osnovnu djelatnost, ali ostaje vlasnik zemljišta. Iako je jedan od zanimljivijih primjera industrijske arhitekture u gradu, kompleks nije upisan u Registar kulturnih dobara niti je dio zaštićene povijesne celine. Sve to prostor Bubare čini atraktivnim zemljištem za izgradnju i ispekulaciju. Planove novih vlasnika i Gradske uprave o gradnji poslovno-stambenog kompleksa na cijelom prostoru od bivšeg kolodvora Samoborčeka da Kranjčevićeve ulice privremeno zauzimaju Crkva, koja traži 'povrat' dijela zemljišta u Žajinoj ulici u vlasništvu Taksi-remonta. Riječ je o parceli većoj od 5000 m² koju samo ulica Božidara Adžije dijeli od prostrane zapuštenе čestice što se proteže sve do stadiona NK Zagreba.

Grad nastoji pomoći investitorima tako da ustupa druga gradska zemljišta Crkvi u zamjenu za odustajanje od parcele u Žajinu. Jedna je od tih 'donacija' i prostor u parku na Savici, što izaziva prosvjede tamošnjih stanovnika. — Rafaela Dražić

RAFAELA DRAŽIĆ doktorirala je na Akademiji likovnih umjetnosti u Varšavi. U svakodnevnoj praksi djeluju isključivo na području kulture i nevladinih organizacija, dok dizajn kao medij često koristi i u hibridnim projektima ili projektima smještenima na rubnim područjima grada.

Rena Rädle i Vladan Jeremić: Trešnjevački motivi

INSTALACIJA U JAVNOM PROSTORU

(PET OBJEKTA S GRAFIKAMA)

VRIJEME I MJESTO — 26. 4. – 16. 7. 2018.,

Park Stara Trešnjevka

OTVORENJE — četvrtak 26. 4. 2018. u 18 sati

TRAJANJE — Instalacija se može vidjeti do 16. 7. 2018.

U seriji crteža *Trešnjevački motivi*, objavljenoj u formi knjige 1933. godine, Krsto Hegedušić oglujuje društvenu stvarnost kao odnos klasa. Najprije na selu — kao odnos nadnicara, zemljoposjednika, trgovaca i seljaka, a potom i u gradu, kamo podravski seljak/seljanka odlazi u potrazi za poslom, da bi se tamo pojavili novi likovi: šef, nadzornik gradilišta, gradska gospoda, milosrdne gospode s krznom oko vrata. Umjetnik stav otkriva se u izboru priroza i ništa manje u detalju: crtež je prethodio pažljivo promatrano kojem nije promakla kopča na cipeli gradskog kicoša, seoska arhitektura od skelepanih dasaka i prikačene cerade, zakrpa na rukavu dječaka optuženog za lopovluk.

U seriji crteža *Trešnjevački motivi* Renino i Vladanovo oko vodi se istim principima. Minuciozno istraživanje guste i raznolike trešnjevačke urbane strukture poslužilo je kao temelj za pet crteža u crtežu i stilu, s motivima stare kuće, javne kuhinje, kockarnice, deložačije i outlet-samoposluge. U nizu prepoznatljivih detalja omišljenih u crtežu trešnjevački, da bi se tek u cijelini otkrili kao opći, važeći za mnoge periferije postosocijalističkih gradova. Riječima Rene i Vladana, 'Trešnjevka je primer za delove grada u kojima se krug spekulacije sa zemljistom i stambenim prostorom, a koji je započeo industrializacijom i migracijom ljudi u grad u potrazi za poslom i smeštajem, još uvek nije završio. Nakon ukidanja socijalizma, otvorio se novi ciklus akumulacije kapitala koji je naterao vlasnike malih kuća da zamene svoj plac za stan, koji bi investitor izgradio. Stambeno pitanje na Trešnjevcu je danas, kao i pre 100 godina, za veliki broj ljudi vezano za vlasničke odnose nad zemljom. Uzimajući ovaj odnos kao polaznu tačku, kroz pet slika želimo predstaviti kako vladajuće ideologije sakrivaju stvarno gubitku u ovim procesima i kojim instrumentima ekonomsko-pravni sistem miri inherentne kontradikcije.'

Stoga kao mjesto prikaza svojih motiva umjetnici ne biraju galerijski prostor. Prostor medijacije jest sama Trešnjevka, preciznije Park Stara Trešnjevka, jedan od rijetkih prostora koji se mogu nazvati javnim. U kvartu čiji stanovnici stalno upozoravaju na nedostatak zelenih površina privatno vlasništvo štiti se vidljivim i nevidljivim ogradama, a Park je možda i jedina lako dostupna veća slobodna površina u gradskom vlasništvu. Piramidalne konstrukcije na koje Vladan i Rena smještaju svoje crtežne ujedno su i privremeni urbani mobiljari i markacija mjesača za socijalizaciju i raspravu. Vraćeni u živo tkivo kvarta iz kojeg su izrasli, motivi na piramidama mimikiraju se u postmoderni trešnjevački kaos, ali samo da bi tom kaosu u realistično-satiričnom crtežu i stilu pokazali njegovu pravo lice. — Ivana Hanaček, Ana Kutela, Vesna Vuković [BLOK]

RENA RÄDLE I VLADAN JEREMIĆ žive u Beogradu. Njihova umjetnička praksa obuhvaća crtež, tekst, video, fotografiju, instalaciju i intervenciju u javnom prostoru. Kroz zajedničku praksu Rena i Vladana istražuju preklapanja prostora umjetnosti i politike, razotkrivajući goruće društvene kontradikcije. Oni razvijaju transformativne potencijale umjetnosti u kontekstu društvenih borbi. U suradnji s društvenim pokrećima angažiraju se u debatama i borbama te šire svoje umjetničke radove reprodukcijom u različitim medijima. Izlagali su u Brukinskem muzeju u New Yorku (AgitProp, 2016.), u sklopu 56. Oktobarskog salona u Beogradu (2016.), u Muzeju suvremene umjetnosti u Ljubljani (2016.), u sklopu festivala District u Berlinu (2017.), bijenalna Manifesta 12 u Palermu (Politics of Dissonance, 2018.), u Muzeju moderne umjetnosti u Moskvi (2018.), u sklopu festivala Steirischer Herbst («otor», 2018.) u Grazu, u sklopu Galerije del Progetto u Milatu (2019.) i u Interkulturalnom muzeju u Osli (2019.).

Umjetnost i stambeno pitanje

18.

Radio BAZA
Radiofonski kolektiv

Stanovanje na filmu
Petra Belc

Trešnjevačka infografika
Rafaela Dražić

Trešnjevački motivi
Rena Rädle i Vladan Jeremić

od 9 do 12
Marina Paulek

